

HERINNERINGEN AAN DUITSLAND

**Harzgebergte 1856
Taunusgebergte 1872
Baden-Baden 1902**

M.L. Hansen (ed.)

HERINNERINGEN AAN DUITSLAND

**Harzgebergte 1856
Taunusgebergte 1872
Baden-Baden 1902**

© Uitgegeven door STRENG, Epe 2008

Alle rechten voorbehouden. Niets aan deze uitgave mag op enige manier verveelvoudigd of openbaar gemaakt worden, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Inhoudsopgave

Inleiding	7
Kaart van de Harz	8
Onbeschryfbaar prachtig en liefelyk Een geïllustreerde reisverslag over het Harzgebergte, 1856	9
Kaart van de Taunus	38
Een werkelyk poëtisch aanzien Een herinnering aan het Taunusgebergte, 1872	39
Kaart van de omgeving van Baden-Baden	48
Even woest als prachtig Een beschrijving van een familiereis naar Baden-Baden, 1902	49
Index	58

Inleiding

De Harz, de Taunus en de Rijnstreek waren zeer in trek bij toeristen en goed bereikbaar met de trein. In de nogal ruige streken verplaatste men zich per rijtuig of men ging te voet. Hotels en restaurants waren er volop, zelfs (of juist) op moeizaam te bereiken hoogten waar de toeristen van het uitzicht kwamen genieten. In de steden huurde men een ‘commissionair’, een man die tot gids diende maar die ook behulpzaam was bij de reisorganisatie. Voor langere wandelingen huurde men een gids om de weg te wijzen en de bagage te dragen. Op de langere afstanden was men aangewezen op de kennis en de hulp van de koetsier van het rijtuig, en er waren geïllustreerde folders in omloop met informatie over toeristische bezienswaardigheden.

De lang gekoesterde wens van Mattheus van Delden ging in de zomer van 1856 in vervulling: hij ging naar het Harzgebergte in Duitsland. Zijn reisgenoot was zijn neef Hein Houck. Vanuit Deventer vertrokken de beide heren naar Amsterdam om er de boot naar Hamburg te nemen. Daarna ging de reis per trein en te voet.

Van Delden begon van zijn verslag met een reisoverzicht. Onderweg kocht hij prenten van hetgeen hij zag en hij verzamelde folders met illustraties die hij uitknipte en aan zijn reisverslag toevoegde. Het reisverslag bevat 92 beschreven en genummerde pagina's, de illustraties zijn ingebonden maar hebben geen paginanummer. De titelpagina en de reisroute zijn eveneens ongenummerd.

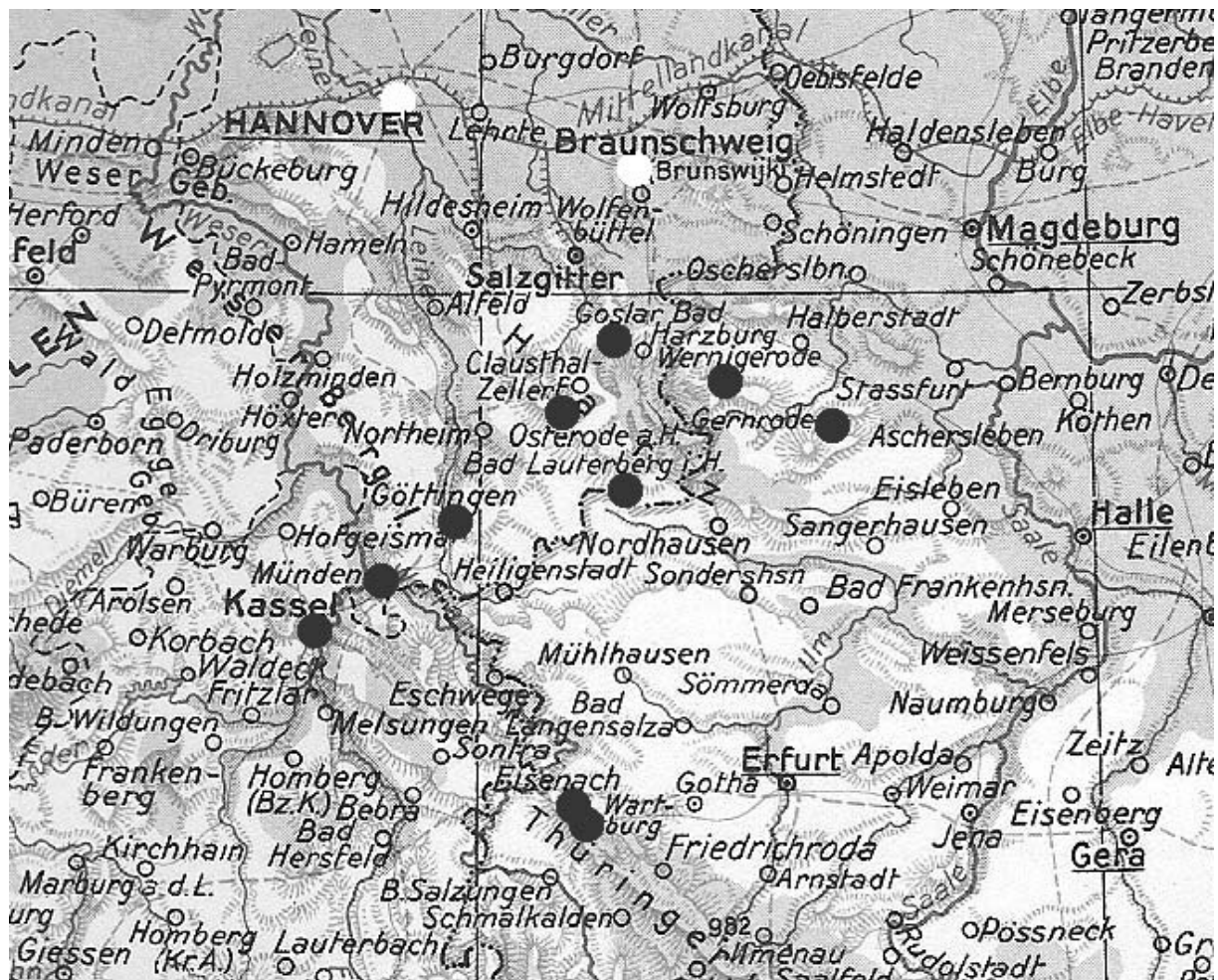
Ook het Taunusgebergte werd door Mattheus van Delden bezocht, op deze tien-daagse tocht in 1872 was de heer Kronenberg zijn reisgenoot. Net zoals op zijn reis door de Harz verplaatste hij zich per trein, per rijtuig en te voet. Het reisverslag bevat een ongenummerde titelpagina en een overzicht van de route, waarna 32 beschreven en genummerde pagina's volgen.

De familiereis van Van Delden naar Baden-Baden in 1902 werd door een van de zonen beschreven. Ook voor hem was het - net zoals voor de schrijver van de twee bovenstaande reisverslagen - niet de eerste reis. Vijf jaar eerder was hij in de Rijn-streek geweest. De belangstelling van de jongen ging uit naar dagelijkse voorvallen die hij met humor beschrijft, zijn stijl is levendig. De indeling van het reisverslag naar Baden-Baden is minder formeel dan dat van zijn familielid Mattheus. De jonge reiziger nam niet de moeite de reis per dag te beschrijven en een reisroute voegde hij net zo min toe. Na een ongenummerde titelpagina volgen 36 beschreven en genummerde pagina's.

In de transcripties is de tekst onveranderd weergegeven, slechts duidelijke verschrijvingen zijn verbeterd. Aanvullingen in de tekst staan tussen vierkante haken of zijn in een voetnoot toegelicht. De originele paginanummering staat tussen vierkante haken. Voor de annotaties zijn - tenzij anders aangegeven - hedendaagse reidgidsen en de Baedekergidsen voor Zuid-Duitsland (K. Baedeker, *Süddeutschland. Handbuch für reisende*, Leipzig 1929) en het Rijngebied (K. Baedeker, *Les bords du Rhin*, Leipzig / Paris 1910) geraadpleegd.

De drie reisverslagen bevinden zich in het familiearchief van Van Delden met de respectievelijke inventaris nummers 57, 62 en 79 en worden in de Stads en Athenaeum Bibliotheek te Deventer bewaard.

Kaart van de Harz

Detail uit de Nieuwe Winkler Prins atlas, 1963.

Onbeschryfbaar prachtig en liefelyk Een geïllustreerd reisverslag over het Harzgebergte, 1856

Herinnering
aan
eene Reis door het Harzgebergte
over
Hamburg, Hanover,
Cassel, Eisenach en Brunswijk
in
Augustus 1856

Reisroute 1856		
Maandag 4 Augustus		Amsterdam
Dingsdag 5	„	Zuiderzee
Woensdag 6	„	Noordzee
Donderdag 7	„	Hamburg
Vrydag 8	„	idem en Blankeneze
Zaterdag 9	„	Hanover
Zondag 10	„	Wilhelmshöhe
Maandag 11	„	Eisenach
Dingsdag 12	„	Cassel - Göttingen
Woensdag 13	„	Österode - Lauterberg
Donderdag 14	„	Walkenried - Stolberg
Vrydag 15	„	Alexisbad - Magdesprung
Zaterdag 16	„	Ballenstedt - Gernrode
Zondag 17	„	Bodethal - Rosstrappe
Maandag 18	„	Blankenburg
Dingsdag 19	„	Rübeland
Woensdag 20	„	Wernigerode
Donderdag 21	„	Ilsenburg - Brocken
Vrydag 22	„	Clausthal
Zaterdag 23	„	Goslar
Zondag 24	„	Öckerthal - Braunschweig
Maandag 25	„	Hanover
Dingsdag 26	„	Nordhorn

[1] Sedert lang had ik den wensch gekoesterd, iets meer van de wereld te zien, dan ons vlakke Holland, dat zeker veel schoons aanbiedt, vooral wat de Oostelyke Provinciën betreft, maar echter een voornaam deel mist wat tot het eigentlyke schoon, van een landschap behoort, en met Bergen! Uit platen en reisbeschryvingen had ik die grootsche, verheven natuur leeren bewonderen, doch hiermede moest ik my immer te vreden stellen, daar toch aan reizen, zoovele bezwaren van tyd en geld, verbonden zyn, die voor my immer, onoverkoombare, hinderpalen hadden opgeleverd, doch ziet! op het onverwachte, werden die beletzelen opgeheven, en mogt ik dus een, voor my, tot nog toe, onbekend genot gaan smaken;

[2] Door beschryvingen, welke oom J. van Delden, my van den Ober Harz, in Hannover gelegen, deed, kwam ik tot het besluit, om die streek, tot doel myner tour, uit te kiezen. Neef Hein Houck deelde met my, hetzelfde verlangen om ook dit prachtige land, te gaan bezoeken, en werden wy het al spoedig eens, om dit tourtje te zamen te maken. Wy maakten eene ruwe schets eener reis route, welke wy ongeveer, tot leiddraad vermeenden te behoeven, en togen welgemoed, op reis; ieder voorzien, van een ranzel, die de noodigste kleederen en toiletbehoefden bevatte, alles zoo beknopt mogelyk, ingepakt, om, op eene voetreis waaruit onze tour, toch hoofdzakelyk zoude bestaan, er zoo weinig

mogelyk door belemmerd te worden. - Maandag *den 4 Augustus 1856*, s'morgens 7 uur, vertrokken wy per diligence, en verder p[e]r spoor naar Amsterdam. De tyd, die wy, vóór het vertrek, der Hamburger Stoomboot, [3]over hadden, besteedden wy, om in gezelschap van Broeder Maurits, in Amsterdam rond te wandelen, en begaven ons, om 8 uur s'avonds, aan boord van de stoomboot: de Amstel, Kapt[ein] de Jong: dit was een goederen boot op Harburg, die slechts weinig geryfelykheden voor passagiers aanbood, doch moesten wy van de nood eene deugd maken, daar de vele spoorwegen in Duitschland oorzaak zyn, dat het aantal reizigers die zich aan het ontrouwe element, de Zee, toevertrouwen, hand over hand, vermindert waardoor de Maatschappij verscheidene der groote Booten, uit de vaart genomen heeft. Ofschoon de Zeereis, ons door velen als eentoonig afgeraden werd, verkozen wy die boven de reis te land, om ook het verhevene van de Natuur, in volle zee te kunnen bewonderen, en hebben wy er geen enkel oogenblik berouw over gekoesterd, niettegenstaande er vele groote bezwaren, onafscheidelyk, aan verbonden zyn.

[4] Het inladen, der goederen, deed het vertrek zoozeer vertragen, dat wy eerst om 11½ uur buiten de Oosterdoksuis kwamen, en daarna, moesten wy om laag ty, voor het Pampus ankeren, zoodat wy onze reis eerst vervolgden op Dingsdag:

8 *Augustus*. Heerlyk schoon weder begunstigde onze zuider zeereis. Een tal van schepen en visschersschuiten, verlevendigten, de spiegelgladde, watervlakte, terwyl verder op den dag dit getal, zich tot eene enkele Stoomboot beperkte. Eene aanwakkerende styve koelte uit het Noord-Oosten, met tegenstroomingen, belemmerden de vaart onzer zwaar-beladen boot echter ongemeen, en bereikten we eerst te 6 uur namiddags het Vlie. Hier werd de binnenloods van boord afgehaald, twee commiezen kwamen, by het vertrek buitenslands, de zegels inspecteeren, en kregen wy eene buitenloods, die ons tusschen het Vlie en Terschelling door, buiten gaats bragt. [5] Onbeschryfelyk was het gevoel, toen ook de buitenloods ons verliet, en wy alle land uit het oog verliezende, ons op het ruime sop zagen. Het denkbeeld om uitsluitend door lucht en water omringd te zyn, waarvan eene dunne scheepswand ons slechts scheidde, is niet terug te geven: vooral nadat, na eene prachtige zonnenondergang, die op zee, nog zooveel schooner is dan op land, het water aldra door de invallende duisternis, eene graauwe tint aannam.

Langzamerhand dreef de koude avondlucht ons binnen de kajuit, in welke bekrompene ruimte, zich by my de zeeziekte al spoedig deed gevoelen; doch had ik er den volgenden dag Woensdag:

6 *Augustus* weinig last van, mits ik slechts goedvond op de kanapé te gaan leggen, wanneer ik in de kajuit wilde vertoeven. Het weder veranderde echter aanmerkelyk; eene koude wind, die het verblyf op dek onaangenaam maakte, wakkerde [6] later op den dag, tot eenen halven storm aan, de zee liep hoog, en was ook het gezigt dezer bewogen watermassa, met woest daarboven dryvende wolk gevaarten, ongemeen verheven. Om half tien s'avonds, moesten wy andermaal, het anker uitwerpen, enkel onder Cuxhaven, daar de Elbe moeyelyk op te varen was, met de eb die er liep; hebbende alzoo, ruim 24 uur, op de Noordzee doorgebracht. Zeer te vreden waren wy over de behandeling, die wy aan boord hadden mogen ondervinden, zoo van den Kapt[ein] als van de verdere equipagie terwyl het gezelschap van een' gewezen koopvaardy kapitein, veel bygedragen had, om ons de reis te veraangenaamen, daar wy onder zyne leiding, trachtten, met behulp van compas en verrekijker, de koers van ons schip te volgen. Donderdag:

den 7 Augustus, s'morgens om 2 uur werd het anker weder geligt, en stoomden wy, onder geleide, van eenen Deensche Loods, de [7] Elbe op. De monding dezer rivier is zoo breed, dat te Cuxhaven, van den Oostelyke oever, niets zichtbaar is; langzamerhand vertoonden zich deze echter en om negen uur kregen wy de Blankenere bergen in het gezigt. Hoe statig rolde deze groote rivier zeewaarts, ten weg strekkende, aan tallooze schepen, van alle grootte en vorm, toebehoorende, aan alle handeldryvende natiën der aarde, terwyl de oostelyke oever uit eene aaneenschakeling van glooyende heuvelen bestaat, beplant met alle soorten van houtgewas, afgewisseld door tal van buitens, van de meest verschillende bouworde, waardoor iets lagchends aan het landschap gegeven wordt, terwyl de scheepstimmerman, leven aan dit toneel geven; de westelyke oever blijft echter doorlopend vlak. Eindelyk naderden wy Altona, waar het gewoel buitengemeen groot wordt. Onze Stoomboot bleef op [8]stroom leggen, en werden wy om één uur met eene sloep aan wal geroeid, na dus van Maandag avond tot Donderdag middag, aan boord, te hebben vertoeft.

Was ons het gevoel vreemd, toen wy de groote Zee instoomden, niet minder vreemd, ofschoon dan ook minder verheven, was het gevoel, toen wy het eerst in een vreemd land, voet aan wal zetten. Vreemde spraak, vreemde gewoonten, vreemde muntsoort, onbekendheid met den weg: alles ver-

eenigde zich om ons het denkbeeld, in al zyne uitgebreidheid op te dringen, dat wy ons vaderland, verre achter ons gelaten hadden. Per droschke¹ lieten wy ons naar het Streitshotel, aan de Neue Jungfernstieg, brengen, waar wy zeer goed en niet duur logeerden. Wy namen onmiddelyk eenen commissionair, die ons rondom en door de stad geleidde; deze is, wat het vroeger afgebrande gedeelte betreft², in colossalen stijl weder opgebouwd. Onder meer andere bezagen wy de Petrie- en Nicolai Kerk, waarvan de laatste in aanbouw, de beurs, de slacht[9]hal, de vinkmarkt, de commedies, het postgebouw, de tonhalle (eene muzykzaal) en de Haven, met de wandelingen op de geslechte vestingwerken, waarvan eenige bastions, de Alsterhöhe, de Amtmanshöhe en de Elbhöhe genaamd, fraaye uitzigten verschaffen, vooral de laatste boodt een prachtig panorama over de stad, en over den haven, met zyne duizende groote schepen. - Na afloop der uitmuntende table-d'hôte in ons hotel, begaven wy ons, alleen op weg, en bezagen de bazar, eene fraaije, met glas overdekte, gallery, met winkels, waarin wy meer speciaal, eene schildery verzameling, van eenen kunstkooper bezochten, en gingen toen zeer rustig door de fraaye Neue Wall, Hamburg's voornaamste straat, om al de heerlyke winkels te kunnen bewonderen, en verder langs de oude en nieuwe Jungfernstieg, zynde een vierkant bassin³ met groote gebouwen van rondsom ingesloten en bezagen ten slotte de Alster arcade. Vrydag 8 Augustus openden wy den dag, met een heerlyk bad, in den Aussen-Alster, by de Lombardbrug, [10] en namen, na het ontbijt, onder geleide van onzen guide van den vorigen dag, C. Miller genaamd, die een allergeschiktst mensch bleek te zyn, eene geheel opene droschke om daarmede eenen uitstap, in de omstreken te maken. Wy reden door de voorstad S[in]t George, langs de openbare waschinrigting, door het dorpje Rothenburgsort naar de Innenst-wasser-anstadt, eene inrigting die zedert den brand, de geheele stad, tot zelfs boven op de torens, door middel van stoomperspompen van water voorziet. Op de toren er van, 400 trappen hoog, genoten wy een heerlyk perspectief over de Elbe en de stad met hare omstreken. Hierna reden wy door het dorpje Hohenfelde, langs den Ausser-Alster, met zyne vele landhuizen, waarvan er 3000 rondom Hamburg te vinden zyn. De voorstad S[in]t Pauli, links latende liggen kwamen wy by het Kieler-spoorwegstation op Holstein's grondgebied, en bezagen in het dorpje Ortensen, Klopstock's monument⁴, en verpoosden toen eenige oogenblikken in Rain[11]ville's garten, eene tuin met restauratie, reeds op de Blankenezer heuvelenry, aan de Elbe gelegen. Onze tocht ging verder naar Booth's garten, de grootste plantentuin in Noordelyk Europa en verder naar het dorpje Nienstede, waar wy andermaal het rytuig verlieten, om het park van den Heer Godefroy, met een fraay kasteel in gothische styl te bezichtigen, en bereikten wy daarna het hoofddoel van onzen tocht, het visschers dorpje Blankeneze, aan den voet van den Sülerberg. Van de daarop geplaatste toren geniet men een waarlyk prachtig uitzigt, over de, met buitens bedekte, bergen, die door de trotsche Elbe bespoeld worden, en het dorpje Blankeneze, onder aan den voet der berg, terwyl de Helgolander Stoomboot, met muzyk aan boord, zich statig zeewaards spoedde. Verrukt over zooveel fraays, gingen wy den zelfden weg, over de Teufels brug, weder stadwaarts. De ligging van Blankeneze, is zoo onbeschryfbaar prachtig en liefelyk, dat ons, by het aan[12]schouwen, der fraayste landschappen, op onze verdere reis, dit punt immer onvergetelyk bleef.

Wy reden nu door Altona, een niet onaanzienlyk stadje, dat echter door de nabyheid van het groote Hamburg, geheel op de achtergrond wordt geschoven, en door de voorstad St Pauli, langs de St Pauli, St Catharina en St Michaelsbegraafplaatsen, waarna wy afscheid namen [van] onzer droschke, om de Botanische tuin, door te wandelen.

De avond begon intusschen te vallen, en bragt onze commissionair ons naar verschillende restauratiën, onder anderen naar Saas-Sonzi, en Conventgarten, met uitmuntend orkest, en eenen door gas, geillumineerden tuin. Ook mogten wy de beroemde Schwiegerstraat en Dammthorwall niet onbezocht laten, die misschien eenig in haar soort, door iederen vreemdeling behooren gezien te worden.

Huis aan huis kan men voor de geopende ramen, der ryk gemeubelde, en verlichte [13] vertrekken, de

1 Droschke: huurrijtuig, taxi.

2 De brand van 1842.

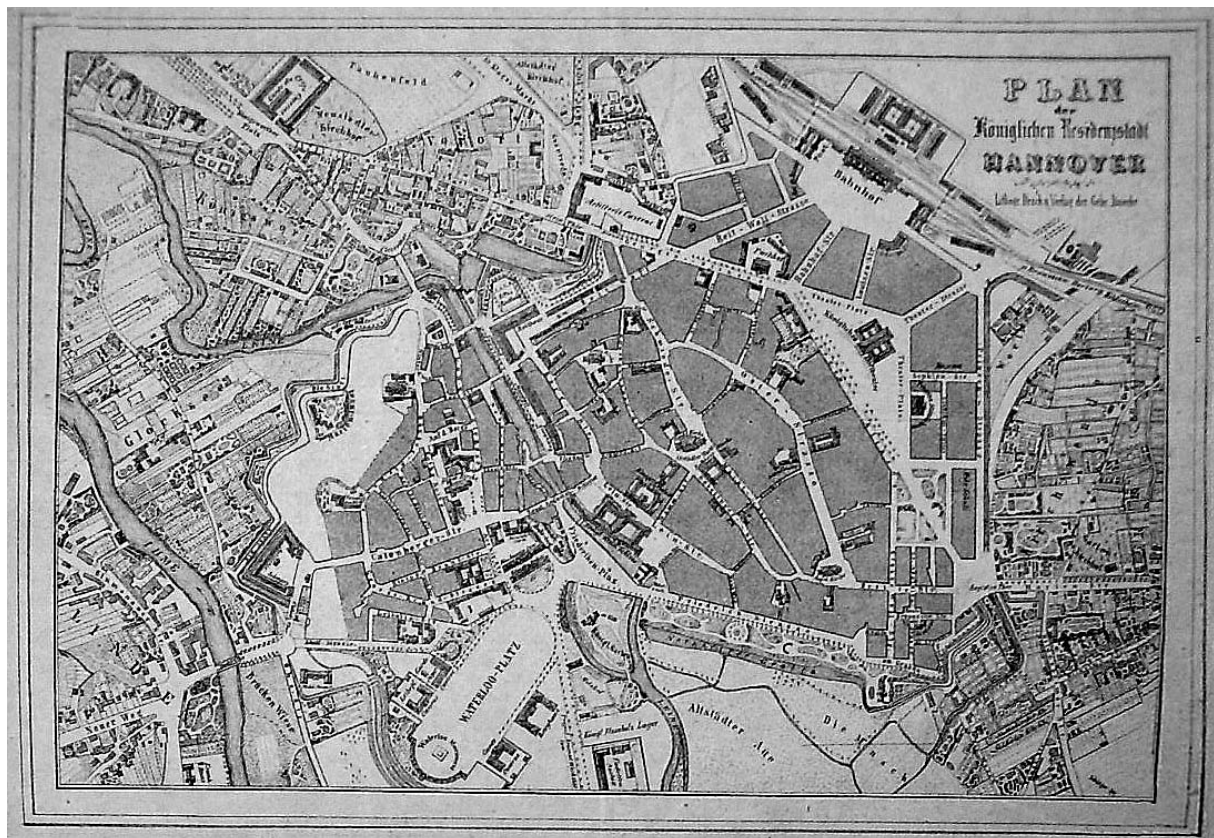
3 Het oude Hamburg ligt aan een zijrivier van de Elbe, de Alster. De rivier is afgedamd waardoor twee meren werden gevormd in het hart van de stad: de Binnen-Alster (18 hectare) en de Buiten-Alster (164 hectare). De Binnen-Alster is enigszins vierkant van vorm, aan twee zijden liggen de Jungfern- en de Neue Jungfernstieg.

4 De Duitse dichter Friedrich Gottlieb Klopstock (1724-1803). Na een verblijf van vele jaren in Denemarken vestigde hij zich in 1770 in Hamburg waar hij tot zijn dood bleef wonen.

schoonste vrouwen, aanschouwen, die, prachtig uitgedost, hare bekoorlykheden, helaas!, veil hebben, en die tot eene rampzalige kostwinning misbruiken.

De beroemde restauratie, Wilhemskelder verschafte ons, een uitmuntend soupetje, waarmede, dezen genotvolle dag, een einde nam. Jammer dat de tyd ons niet toeliet, langer in Hamburg te vertoeven om, die merkwaardige stad, meer in hare byzonderheden te aanschouwen, doch moesten wy Zaterdag: 9 Augustus, de reis reeds vervolgen, wilden wy zondag middag, Cassel nog bereiken.

Wy vertrokken alzoo s' morgens om 7 uur per omnibus naar Harburg, en van daar om 9 uur per spoor, direct door, naar Hannover, Harburg ligt op Hannoversch grond gebied aan de over-zyde der Elbe, tegenover Hamburg, het is eene plaats die in de laatste jaren veel opgekomen is, en dit hoofdzakelyk te danken heeft, aan den handel, en de veele scheepstimmerwerven. De Elbe heeft zich hier in verscheidene armen gesplitst, die zich beneden [14] Hamburg weder vereenigen. De tusschen liggende eilanden, bestaan louter uit de weelderigste weiden op ryken kleigrond, beide steden liggen ongeveer 4 uur van elkaar. De spoorweg naar Hannover loopt door eene vlakke, weinig afwisseling aanbiedende, streek. Deze Residentiestad, bereikten wy om 2 uur juist nog by tyds, om in het hotel de Russie, waar wy afstapten, aan de table d'hôte te kunnen deelnemen. Wy maakten er kennis met eenen Hamburger Heer Iquatz Witzkonski genaamd, in wiens gezelschap, wy per droschke, de stad doorreden, die vooral wat het nieuwe gedeelte betreft, zeer schoon mag genoemd worden. De eerste indruk is aangener, dan van Hamburg daar in deze laatste, het elegante wel eens aan het colossale, opgeofferd is.

Stadsplattegrond van Hannover. Prent in zwart-wit.

Wy bezagen eerstens, het groote theater, met zyne garderobe, en daarna eenige paleizen, kerken, openbare en byzondere gebouwen alsmede de Waterloo zuil, en vervolgden toen onzen rid, buiten de stad, over het Vorstlyk [15] Lustslot Montbrillant, bewoond door de Groothertog van Altenburg, naar het daarnevensliggende Hernhausen⁵, het koninglyk buitenverblyf, dat met zyne, in oud-franschen styl

5 Het paleis Herrenhausen bestaat niet meer, de vier parken zijn verbonden door een lindenlaan uit 1726.

aangelegde wandelingen en waterwerken, zeer interessant is, ofschoon de fonteinen niet werkten. Wy bezagen er de groote zaal, het groote Palmenhuis, geheel van glas en yzer, en ten slotte het Mausoleum der Koninklyke Hanoversche familie.⁶ Dit gebouw, geheel van marmer opgetrokken, bevat de fraaye graftomben, met de levensgroote, marmere beelden der vorige Koning en Koningin⁷; dit zyn ware meesterstukken. Naar de stad teruggekeerd, bezochten wy een zomerconcert in het Odeon, en bragten ten slotte eenige oogenblikken door, op het balcon onzer kamer, om het afwisselend uitzigt op de Bahnhof te genieten. Het hotel de Russie is uitmuntend en zeer goedkoop, terwyl wy, by onze latere terugkeer in Hannover, moesten erkennen [16] geen beter, aangetroffen te hebben. Zondag

10 Augustus, vertrokken wy s'morgens om zeven uur p[e]r spoor naar Cassel. De fyne stofregen, die er s'morgens viel, hield gelukkig langzamerhand op; wy kregen fraaye zonneschyn, die de ongemeen prachtige land streek, heerlyk verlichtte.

Wy zagen hier de eerste wezentlyke bergen met schoon houtgewas beplant; hoe langer, hoe trotscher werden de bergpartyen, steile rotsen met grootere en kleinere tunnels, gaven bestendige afwisseling. Te Munden aangekomen, moesten wy de Reis naar Cassel, eene distantie van circa 3 uur, per omnibus vervolgen, dewyl de onlangs voltooide spoor, voor het publiek nog niet geopend was. Münden ligt schilderachtig, in een diep dal dat, tusschen steile bergruggen, aan de rivier de Wezer [ligt].

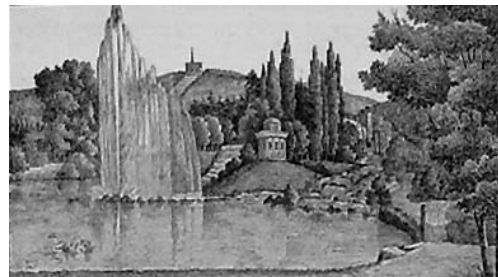
Ik ontmoette hier een "Hollandsche kennis" de Heer Swygman en echtgenote, die ik echter onverwachts weder uit het gezigt verloor.

De weg naar Cassel loopt door wonder[17]schoone bergpartyen. By onze aankomst namen wy oogenblikkelyk, in gezelschap van eenen Hamburger, C.A.F. Cornehl's genaamd eene droschke, om ons naar de Wilhelmshöhe te laten brengen. De wereldberoemde waterwerken, die zondagsmiddags van 2½ tot 4 uur springen, hadden reeds aangevangen zoodat wy de eigentlyke trapcascade misten, de overige cascades en de groote fontein bleven ons echter nog ter bezigtiging over.

De laatste, 200 voet hoog, maakte, in de heldere zonneschyn, een treffend schoon effect, tegen het donkere loof der boomen.

Schloss Wilhelmshöhe. Zwart-wit prent.

Grosse Fontaine. Zwart-wit prent.

Der Hercules. Zwart-wit prent.

Die Löwenburg. Zwart-wit prent.

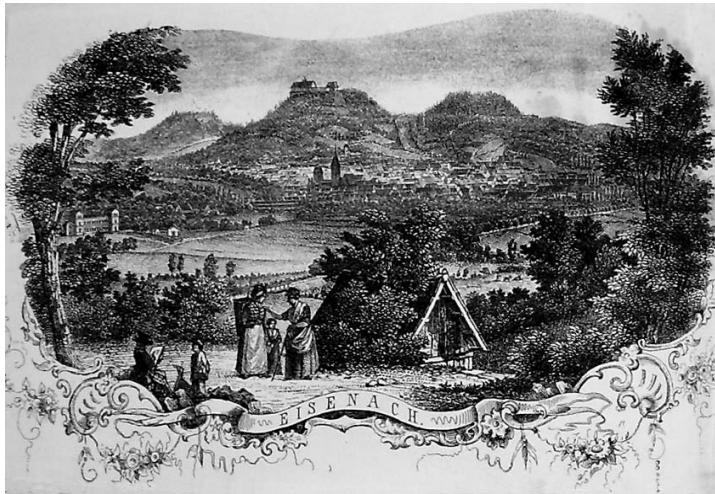
6 Het mausoleum ligt aan het einde van de Berg-garten, een van de vier parken rondom Herrenhausen.

7 Willem IV Hendrik (1765-1837) en zijn vrouw Adelaïde van Saksen-Meiningen (?-1849), koning en koningin van Hannover en - sedert 1830 - ook van Engeland.

Na afloop der uitmuntende table d'hôte in het hotel Wilhelmus höhe, namen wy een guide (in dit despotieke land natuurlyk eenen militair) die ons den park aanleg met de waterreservoirs, zoude aanwyzen.

Wy beklommen de 842 trappen, waar s'middags het water langs gekomen was, en bezagen het Octogon en het daarboven geplaatste, koperen Standbeeld van Herkules, dat een wyd uitgestrekte, vergezigt over Cassel [18] en zyne omstreken, het Tüngerwald en het Harzgebergte aanbiedt, dit punt wordt gerekend 1400 voet hoog te zyn.

Berg op, berg af, vervolgden wy onze wandeling naar den Löwenberg, een in 1795 gebouwd Ridder slot, geheel opgetrokken en gemeubeld in den styl, der 15^{den} eeuw, behalve een tal van kamers, bezagen wy er de kapel met beschilderde glazen, de wapenzaalen, de ridderzaal, vol antikwiteiten, benevens de slottuin in oud franschen styl. Van hier gingen wy langs het nieuwe residentie slot in Italiaansche styl gebouwd, en kwamen zeer vermoeid in ons hotel terug. Wy berekenden, dat wy dien dag, behalve al de wandelingen over de bergen, circa 3000 trappen, op- en afgeklommen waren.

Eisenach. Zwart-wit prent.

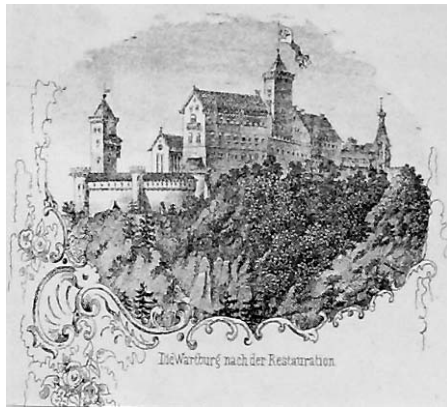

Marienthal. Zwart-wit prent.

Om 10 uur s'avonds, vervolgden wy p[e]r spoor, onze reis naar Eisenach, en namen om 2 uur s' nachts onze intrek, in de Halber Mond. Dit hotel was echter geheel bezet, en hadden wy het geluk, in een particulier huis, tegen over het logement, opgenomen te worden. [19] Gedeeltelyk hadden wy dit te danken, aan eene familie uit Nordhauzen, de Heer G.W. Sauer met echtgenote en zoontje, die wy op de spoor hadden leeren kennen. Deeze hadden logeerkamers besproken, die bezet waren en waarvan de nieuwe bezitters, welke met denzelfden trein gearriveerd, bon-gré-mal-gré⁸ in het holle der nacht moesten delogeeren; Met deze familie Sauer maakten wy intusschen plan, om gezamentlyk, den Wartburg te gaan bezien. Maandag:

11 Augustus s'morgens om 8½ uur, vingen wy onder drukkende hitte, maar overigens fraay weder, onze wandeling aan. Steil bergopwaarts ging het door fraay houtgewas, den Wartburg te ontmoet. Veel hadden wy ons van dit, in de gansche christelyke wereld, beroemde gebouw voorgesteld; Gemengd is de aandoening, die ons bezielde by het betreden eener plaats waaraan Luther, eenen onsterfelyken naam gegeven heeft. Het geheel bestaat uit eene verzameling van verschillende gebouwen, [20] die te zamen, in vroegere dagen, een midden-eeuwsch ridderkasteel vormden, en biedt het gewis veel schoons aan, onder anderen, de kapel, waar Luther gepredikt heeft, de Landgraven kamer, de wapenzaal, en andere vertrekken, doch deze alle zyn gerestaureerd, wel is waar in oorspronkelyken styl, doch verwart men ten laatste, het wezentlyk oude en het vernieuwde gedeelte, waardoor de illusie, of wil men liever, de herinnering verloren gaat. Luther's cel, die hy tydens het overzetten van

8 Goedschiks kwaadschiks.

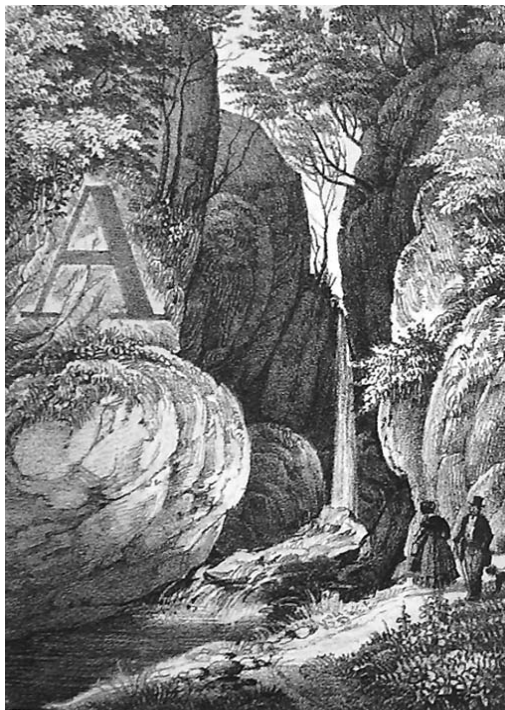
Die Wartburg nach der Restauration.
Zwart-wit prent.

Eingang in die Wartburg.
Zwart-wit prent

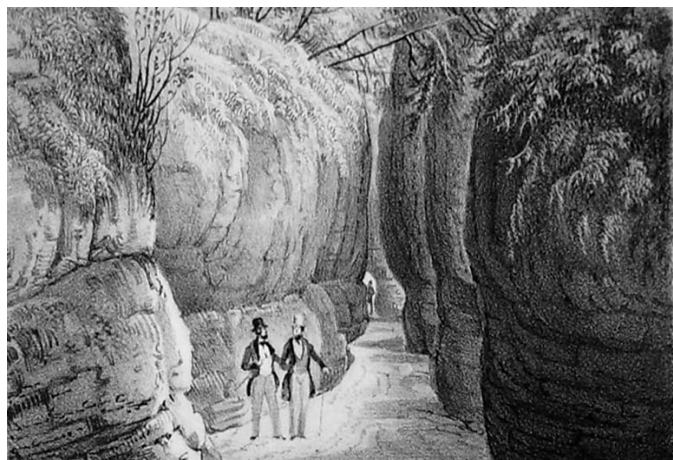
den bybel, bewoonde, is gelukkig in geheel onveranderde vorm, nog aanwezig.⁹ Om de vervolging van Rome te ontvlieden, onderging hy hier eene vrywillige ballingschap, om daarna, onvermoeid zyn groote werk te vervolgen.

De omstreken die men boven op het kasteel overziet, behooren tot het Thüringer Wald; zy zyn onovertrefbaar prachtig; om er iets meer van te zien, kozen wy by het afdalen een' anderen weg [21] die meerendeel in de rotsen uitgehouwen is. Wy zagen ons verplaatst tusschen ontzettende granietgevaarten, die loodregt opryzende, het Annadal vormen. De uitgang van dit dal, de Drachens[ch]lucht genaamd, wordt zoo naauw, dat op vele punten, ter naauwernood een mensch kan passeeren. Men verbeelde zich, regt opgaande wanden van graniet, die met mosch bewasschen, dikwyls geene halve El, van elkaar verwyderd zyn, en de lucht slechts door eene smalle spleet zichtbaar blyft, dikwyls nog verduisterd door daarboven groeyende boomen. De temperatuur is er immer kil, door het uit de steenen droppelende water.

Das Annathal bei Eisenach.
Zwart-wit prent.

Drachenschlucht bei Eisenach.
Zwart-wit prent.

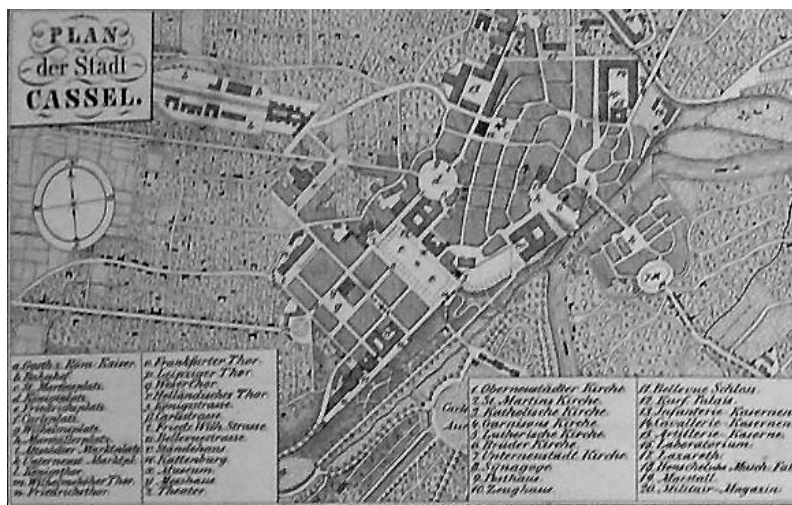

⁹ Maarten Luther (1483-1546) werd in 1521 in de kerkelijke ban gedaan. Hij verborg zich gedurende een jaar op de burcht Wartburg waar hij het Nieuwe Testament in het Duits vertaalde en een begin maakte met de vertaling van het Oude Testament.

Wy keerden terug, door het niet minder schoone, hoewel niet zoo naauwe Mariendal, waar wy een oogenblik toefden, in eene kleine uitspanning, de Phantairie genaamd. Beide dalen zyn door eene monsterachtige M en A, die op de rotsen, bevestigd zyn, te onderkennen.

[22] Opgetogen over zulke heerlyke bergpartyen, keerden wy naar de stad terug, in de volle overtuiging, dat de taal te arm is, aan woorden, om deze natuur te kunnen schetsen.

By onze terug komst, was de table d'hôte afgeloopen, wy aten dus zeer gezellig, alleen met de familie Sauer, die daarna p[e]r eigen rytuig, de terug-reis aannamen, ons zeer voldaan, over de aangename kennismaking achterlatende. Wy gingen toen de stad bezigtigen, die eenen vreemden, maar toch aangemenen, indruk maakt; men bemerkt aan alles, dat men verder oostelyk komt; de bouwtrant der huizen verschilt reeds veel met Cassel, en komt meer overeen met het meest oostelyke deel van den Harz, ook was ons de spraak in den aanvang, moeyelyker door de vreemde prononciatie. De drukkende hitte, met een daarop volgend onweder, maakte ons het loopen in de stad echter zeer fatigant. Om 7 uur namen wy [23] afscheid, van ons hotel, dat goed en goedkoop was en gingen per trein naar Cassel terug. De weg door een zeer bergachtig, landschap loopende, schenkt afwisseling in ruimen mate. Jammer dat de invallende avond, ons later het uitzien belette.

*Plattegrond van Cassel.
Zwart-wit prent.*

*Hôtel de l'Empereur Romain
Königsstrasse Hedwigstrasse.
Zwart-wit prent.*

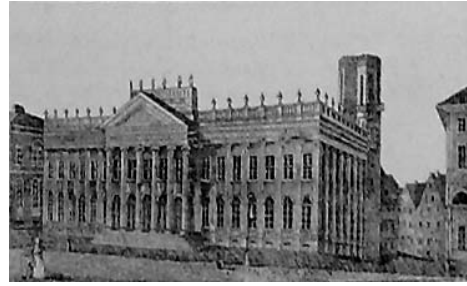
Wy kwamen om 11 uur te Cassel, en namen onzen intrek in het fraaye, maar dure hotel "Zum Römischen Kaiser". Dingsdag:

12 Augustus, werden wy s'morgens gewekt, door militaire muzyk, afgewisseld door de pypers, veroorzaakt door eenige compagniën infanterie, die de fraaye straat, langs onze kamer doorkwamen. Vreemd is het gezigt dezer troupes, geheel in 't zwart gekleed, met donkerblauw uitgemonsterd; zonder het minste blinkends van staal of lederwerk; zy deden ons eenigermate aan eenen dooden marsch denken.

Na het ontbyt namen wy eenen commissionair, die ons, een en ander, merkwaardigs, in de stad zoude aanwyzien.

De ligging er van, in het uitgestrekte Fuldadal, is bekoorlyk; de rivier slin[24]gert, door bouwland en bosschen, de Carls-Aue genaamd, waarover men een heerlyk uitzigt geniet, uit de Friedrichs-poort, en van de Bellevue-straat en van de tuin op den Felzen kelder, een, in de rotsen, uitgehouwen bierkelder. De stad is ryke aan fraaye pleinen en gebouwen, onder de eerste munt byzonder uit, de Friedrichs-platz, een langwerpig vierkant plein, met het Keurvorstelyk paleis, en vele groote, openbare gebouwen en verder de circelvormige Königsplatz, waarop verscheidene hoofdstraten uitloopen. Cassel is overigens fraay en regelmatig gebouwd. Jammer dat er de huizen, zoo verweloos zyn, dat schynbaar iets vervallens geeft, en dit misschien niet alleen in schyn, maar inderdaad, want nergens werd er zoo onbeschaamd gebedeld.

Als verdere merkwaardigheid, kan men nog noemen, een in aanbouw zynd paleis, de Kattenburg genaamd, dat ware het voltooid geworden, veelligt niet geëven[25]aard zoude zyn. In 1821 heeft men den bouw gestaakt, nadat er reeds een millioen Pruiss[ische] Thalers aan te koste gelegd zyn, om het helaas! niet verder te brengen, dan tot de kozynen, der onderste étage.

Kurfürstliches Palais. *Zwart-wit prent.*Museum. *Zwart-wit prent.*Die St. Martinskirche. *Zwart-wit prent.*Der neue Wasserfall. *Zwart-wit prent.*

Buiten de stad bezochten wy nog de orangerie, en het beroemde marmerbad, heel van wit-marmer opgetrokken, waar Napoleon, naar men zegt, zich in roodewyn, zoude gebaad hebben, doch behoort dit verhaal, met de geschiedenis der mythologische beelden, die er zich bevinden, waarschyntlyk in de fabellen te huis.¹⁰

De St Martins kerk, dicht by ons hotel gelegen, viel ons by de bezigtiging tegen. Na een vluchtig diner à la carte verlieten wy Cassel, om half twee, en gingen weder met dezelfde slechte omnibus naar Münden terug. De ligging dezer plaats, voor de tweede maal gezien, maakte, zoo mogelyk, nog dieperen indruk, dan de eerste keer, en kan wat bergpartyen betreft, [26] ruim tegen Cassel opwegen. Jammer dat de tyd ons ontbrak, hier langer te vertoeven; wy moesten p[e]r spoor verder, en kwamen om 6 uur te Göttingen, en hadden plan ons, van daar per rytuig naar Herzberg te laten brengen; de koetsier wilde ons als vreemdelingen, gaarne dubbel laten betalen, waardoor ons reisplan eenige wyziging onderging, en wy s'nachts te Göttingen bleven. Wy wandelden deze academiestad door¹¹, en bevonden dat zy weinig byzonders opleverde, wat straten en gebouwen betreft. Vele antique huizen. Alleen het Universiteits gebouw aan de Wilhelm's platz, is fraay en in edelen styl opgetrokken.

Daar volgens te voren gemaakt plan, de Harz, het hoofddoel onzer tocht zoude uitmaken, zoo konden wy slechts weinig tyd missen, tot het bezien, der verschillende steden, die wy reeds bezocht hadden. Het dubbele der tyd ware voorzeker, niet voldoende geweest, tot eene [27] goede bezigtiging. Een vroegtydig souper, stelde ons in staat, om den volgende morgen

13 Augustus reeds om vyf uur ons Hotel zur Krone, dat wy vry goed en goedkoop bevonden, tegelyk met de stad Gottingen vaarwel te zeggen. In dikken mist gehuld, spoorden wy naar Nordheim, dat, in der haast doorgewandeld, een lief welvarend stadje scheen te zyn, en namen nu een voorloopig afscheid van de spoorwegen, om per post of extra rytuig, het punt te bereiken, waar onze eigentlyke Harzwandeling zoude aanvangen.

Wy namen hiertoe om half acht, plaats in de post tot Scharzfeld; de geheele route biedt weinig byzonders aan. Al spoedig kwamen wy door de stad Osterode, in den Ober Harz gelegen, die wy gedurende ½ uur oponthoud, ruim den tyd hadden, door te wandelen; de impressie is ongunstig, oude

10 Het marmeren bad, een hoekpaviljoen in de orangerie van het park Karlsaue, is voorzien van talrijke reliëfs uit de zestiende eeuw en met beelden uit 1692, figuren uit de mythologie voorstellend.

11 Göttingen was van 1737 tot 1945 een universiteitsstad.

kromme, smerige straten met massa's van oude huizen, geven haar een regt somber aanzien. Wy hadden plan hier by onze terugreis weder te komen; later ingevallen slecht weer, verydelde echter dit plan [28] waarover onze spyt, wat Osterode aangaat, gelukkig niet groot was. Op onze verdere rid kwamen wy door het stadje Herzberg, dat eene beroemde geweer fabriek bezit, en arriveerden om 4 uur te Scharzfeld, een niet onaardig dorpje met eene nette nieuwe kerk. Hier aten wy onze eerste forel, een, voor ons beiden, onbekende visch, die veel overeenkomst met karper heeft.

Hier zoude dan nu onze wandeling door het Harzgebergte aanvangen. Wy namen daartoe, een' guide, die onze ranzels droeg, en begonnen vol moed en regt opgeruimd, in een blakende zonneschyn bergopwaarts te gaan. Wy bereikten al spoedig te midden der bergen, eene grot van druipsteen, het Einhornloch, genaamd, die dezen naam te danken heeft, aan het schouderblad van een' Eenhoorn, dat volgens de legende hier gevonden, zoude zyn. Gebrek aan fakkels, deed ons echter, alleen voorin gaan, in de vooronderstelling, dat het ver[29]dere gedeelte, 8000 voet lang, veel overeenkomst met het begin zoude hebben, ook bood, de temperatuur, zulk groot verschil, met de buitenlucht, aan, dat de kille, doffe lucht, ons geenszints animeerde verder te treden. Wy vervolgden dus liever onze wandeling, boven de grond, berg op, berg af, door eene fraaye streek, tot wy de ruines van het kasteel Scharzfels bereikten, die nog, vry goed bewaarde overblyfselen, van gewelven, trappen en muren, vertoonen en waar wy een heerlyk vergezigt over het dorpje Barbis en omstreken genoten. De hitte was intusschen drukkend, en de vergezigten, die zich tot aan de Thüringer bergen uitstrekten, daardoor wat in nevel gehuld. De grot Steinkirche, en de ruine Frauenstein, vroeger een voorwerk van den Scharzfels, die mede tot deze tour behooren, lieten wy onbezocht, als hebbende veel overeenkomst met het geziene. Aan den voet van den berg, ligt eene kleine restauratie Neue Hoff geheten, juist by een riviértje de Oder, waar wy ons met een glas bier verkwikten, en welgemoed onze wandeling, in het liefelyke Oderdal, langs een beschaduwde paadje, onder aan den voet der [30] bergen vervolgden. Het verschaft ons hoe langer hoe fraayer uitzigten; aan de overzyde van het riviértje ziet men eene groote Yzergieterij, de Königshütte genaamd, liggen en passeerden wy om vyf uur, by het binnenvallen van de stad Lauterberg, het riviértje de Oder, dat aan den voet van den Brocken ontspringt.

De ligging van Lauterberg is imposant, en strekt niet langer dan een half uur, in eene diepe berg-pas uit. Wy namen vooraf een regt opfrischend koud bad, in de Kaltwasser heilanstalt, die jaarlyks vele vreemden in Lauterberg lokt, en bezigtigden daar na het stadje, en beklommen eene der vele hooge bergen, de Hauzberg genaamd, naar een daar boven op geplaatst tentje, dat heerlyk vergezigt, oplevert. Lauterberg zelve, ligt schilderachtig in de diepte, het is een levendig plaatsje, doch by regenachtig weêr, gewis zeer somber; de kerk heeft een zeer zonderling uiterlyk, en ons logement, "Zur Krone", er juist tegenover, beloofde mede niet veel, doch bleek het inwendig, zeer goed en goedkoop te zyn. [31] S'avonds was er by, een der burens, eene aardige serenade, ter eere van een bruidspaar. Wy begaven ons vroegtydig ter ruste, zeer voldaan over den heerlyken dag, en huurden den volgenden morgen, donderdag:

14 Augustus, een open rytuig, waarmede wy om 6 uur naar Neustadt onder den Hohenstein vertrokken.

By het dorpje Osternhagen, verlieten wy de hoogere bergen van den zuidelyken Ober-Harz: glooiende heuvelen, bedekt met heerlyk bouwland en bosschen, boden van tyd tot tyd, aangenamen vergezigten aan die veel overeenkomst hadden met de omstreken van Oldenzaal en Ootmerssum, by ons te lande; door de dorpjes Nuxey Tettenborn en Neuhoof, kwamen wy om 9 uur te Walkenreed. Het laatste half uur waren wy wederom tusschen de bergen gekomen, die prachtige uitzigten, opleverden, naar de Hohensteiner bergketen. Sachsa, een plaatsje van weinig betekenis, lieten wy om de slechte weg, links liggen.

Onder geleide van onzen uitmuntenden en beschaafden koetsier, gingen wy de ruines bezien, van het voormalig Cisterciënser Klooster Walkenreed, dat volgens de oorkonden eene énorde uitgebreidheid, en vele rykdommen moet bezeten hebben, getuigen de, in gothischen styl, overgebleven bogen en poorten der kerk, die zich, benevens het kloostergebouw, zelf, in eene grooten ringmuur bevinden. Vele kerken en andere groote gebouwen, in de omliggende plaatsen, zyn gebouwd, uit de puin hoopen, der kerk, als bewys strekkende, hoe groot die in vroegere dagen, moet geweest zyn.

Het klooster is vry goed bewaard, de zalen, de kruisgangen en ramen, zyn nog alle aanwezig; in de vroegere kapittelzaal wordt thans Luthersche kerk gehouden. Monumenten, beeldhouwwerk en schilderyen zyn als zoovele herinneringen, aan lang vervlogen eeuwen daar nog aanwezig.

Ein Theil der Ruinen des Klosters Walkenried.
Zwart-wit prent.

Sommige er van, dagteekenen van de Elfde tot de zestiende eeuw; een waar Eldorado [33] voor oudheidkenners, doch niet minder interessant, voor de gewone bezoekers. De kapittelzaal rust op zuilen, zonder kapiteelen, in den vorm van palmboomen, en de gewelven der dubbele kruisgangen zyn met een nagenoeg onzichtbaar rood bepleisterd, tot nabootsing van het morgenrood. Men wees nog eene put of zoogenaamd verlies aan, waar de kloosterlingen in vroegeren tyd, Luther wilden, van kant helpen, door hem onverwachts daar in te doen loopen; een hondje dat vooruit liep en er in viel heeft echter dit opzet verydeld.

Het logement “Zum goldenen Löwe” is goed maar duur, en het dorpje zelf, niets beteeuend. Onze verdere weg liep door de stadjes Elriek, Werna en Appenrode naar Neustadt, waar wy om 1 uur arriveerden, zoodat wy Efeld links, en Nordhausen regts lieten liggen. De goed onderhouden chaussee, liep door eene weinig belangwekkende streek, en waren we regt blyde, het open rytuig te kunnen verlaten, want eene ontzettende drukkende lucht, met [34] bedekte zon, zonder het minste koeltje maakte ons onpleizirig. Elriek is een vry levendig, welvarend plaatsje, Werna en Appenrode, zyn weinig meer dan vlekken, de huizen zyn er alle in gebindten opgetrokken, waarvan het houtwerk, donkerbruin of zwart, en de steenen tusschenvakken, wit geschilderd zyn; hierdoor heerscht er, een vreemdsoortig, somder aanzien in de straten, dat door volslagen gebrek aan tuinen en bloemen niet verbeterd wordt; op enkele uitzonderingen na, vonden wy byna in den geheelen Harz, dit voor ons Hollanders, zoo groote gemis, terug.

Te Neustadt hielden wy ons slechts kort op en bezagen intusschen de zeer oude, en zeer vervallene kerk, waar wy als byzonderheid opmerkten, dat de kansel er de plaats van het altaarstuk verving; iedere Luthersche kerk toch, in Deutschland heeft een altaar, het emsemble maakte weinig indruk op ons, door den vervallen staat waarin er zich alles, tot zelfs het eeregestoelte der grafelyke familie van Stolberg bevond.

[35] Naby de stad bevindt zich hun eenvoudig slot, met fraay park, dat wy intusschen onbezocht lieten, en gingen om 3 uur onder geleide van eenen ouden guide, die later bleek, een flinke man te zyn, onze wandeling bergopwaarts, aanvangende van den Eichenforst, en door Stolberg naar de Jozeph's höhe zoude gaan. Het drukkende der temperatuur werd intusschen hand over hand erger. Wy kwamen door wouden, fraaye bergpartyen, met zware bosschen bedekt, en poosden eenige oogenblikken in eene herberg, die als uitspanningsoord voor de Neustadter beau-monde dient.

Het pad liep hoe langer, hoe meer tegen de steile hoogten op, totdat wy eindelyk doodaf boven kwamen, om onze moeite slechts middelmatig beloond te vinden. De top der berg, wordt bekroond, door een eenvoudig jagdslot van den Graaf van Stolberg, rondom door digte bosschen ingesloten, waarin openingen gehouwen zyn, tot het verkrygen van uitzigten, die ons echter niet medevielen, hetzy door het deinzige der lucht, met de drukkende [36] warmte, hetzy door onze vermoeidheid, of

wel dat men slechts brokstukken van den Horizont, tusschen de boomen door, te zien krygt, zonder geheel rondom zich te kunnen zien; genoeg wy achtten ons niet beloond, naar mate van onze inspanning, te meer daar de eigenaar, de Graaf van Stolberg, verwacht werd, en men ons daardoor weigerde het balkon van het Jagdsloot te beklimmen vanwaar men het beste uitzigt geniet.

Na een uur wandelens, bevonden wy ons by Stolberg, dat geheel in de diepte gelegen zeer frappeert; vier verschillende dalen met evenzooveele beken, die te zamen de Tyra, vormen, met Stolberg als midden punt, en het wit gepleisterd residentie slot, van den graaf van Stolberg, tegen een der fraay bewasschen bergen, zie daar den bewonderenswaardigen aanblik, die wy genoten, toen wy de digte bosschen verlieten.

De afdaling was zeer steil, doch onze vermoeidheid was reeds lang weder vergeten, omdat de belangstelling weder teruggekomen was. Jammer dat wy ons in Stolberg niet [37] konden ophouden, want de schemering begon reeds te vallen, en moesten wy nog een uur verder wandelen. De lang gevreesde weersverandering, kondigde zich door onophoudelyk weerlichten aan, de avond viel snel, en bereikten wy, langs een goede chaussée, heuvel op, heuvel af, om half negen, eene herberg, het chausséehaus, genaamd aan den voet der Jozephshöhe gelegen, even voor dat een onzettend onweder losbarstte; ons primitief plan was, om in het goede logement, boven op den berg te overnachten doch werden wy door het weder, en door onze vermoeidheid daarin verhinderd.

Onder het gebruik van een boterham, met slappe thee, hadden wy het schouwspel van twee onweders, een daar buiten, in al zyne verhevenheid, en een binnens huis van meer prozaisch gehalte, onze kastelein vond goed, waarschijnlijk, in dronkenschap, om zyne weder helft, op de bezemsteel te onthalen dat gelukkig, van korten duur was; den volgenden dag weder nuchter [38] geworden, schaamde hy zich denkelyk, hy liet zich athans niet zien. Vrydag:

18 Augustus, gingen wy na eene verkwikkende nachtrust naar de Josephshöhe, die de top vormt van den 1850 voet hoogen Auerberg. Een goed aangelegd pad, bragt ons naar boven. Op dezen berg bevindt zich eene zwart geverwde, kolossale toren, van balken gebouwd, in den vorm van een dubbel kruis welker bouw 13000 Thaler gekost heeft en waarop men, over de toppen der hoogste boomen heen ziet. Het vergezigt is een der schoonste van den geheelen Harz. Onbelemmerd zweefde, onzen blik, in de ruimste verte, zonder al te hoog te zyn, tot het waarnemen, der byzonderheden in de nabyheid.

Noordelyk ziet men by helder weder tot Maagdenburg, zuidelyk naar Weimar en het Thuringer Wald, westelyk naar Göttingen en meer in de nabyheid de bergen van den Ober- en Unter Harz, met den Brocken op acht uur distantie. Fraay, doch enigzints winderig weer, begunstigde dezen uitstap; alvorens weder langs denzelfden weg, af [39] te dalen, bezagen wy nog, eene kleine verzameling van opgezette vogels, die alle in de omstreken van den Auerberg gevangen waren. Om 9 uur in het Chaussée haus teruggekomen, namen wy ons een guide naar Alexisbad.

Ruim een half uur vervolgden wy de aangename belommerde straatweg, naar Harzgerode, sloegen toen links af, en kwamen, door het, te midden van bouwland gelegen, dorpje Strasberg, welke ligging aan de Selke niet onaardig is.

Het Selkedal neemt hier zynen aanvang, doch is zyne renommée, meer verschuldigd aan de fraaye bergpartyen tusschen Alexisbad en den Falkenstein.

Wat verder en reeds meer tusschen de bergen gekomen, bezagen wy eene fabriek Pochwerk genaamd; het is een, door het water in beweging gebragt stamp- of keywerk, om de ruwe zilvererts fyn te stampen, de eerste bewerking, die ze ondergaat, nadat ze uit de naby gelegen zilvermyn gehaald is; waarvan wy eene geheel met water gevulde, en daardoor onbruikbare schacht passeerden terwyl de tegenwoordig gebruikt wordende ingang, naar [40] de groene, hoogerop, in de bergen legt. De fyn-gestampte erts die veel overeenkomst met nat zand heeft, wordt van hier getransporteerd, naar verscheidene smelteryen, die te zamen de Victor-Friedrich's hütte genaamd worden, een half uur verder in het dal gelegen, en waar behalve de gestampte erts uit het Pochwerk, ook nog erts, die men daar met cylinders fynmaalt, gesmolten wordt.

Het zoo verkregen zilver is dan nog met vele andere metalen, voornamentlyk lood verbonden, die er door verdere bewerkingen aan moeten ontnomen worden. De cylinders worden mede door de Selke, in beweging gebragt, en hebben in het groot, veel overeenkomst, met die der olieslageryen, terwyl de ovens, in allen opzichte, op yzerovens gelyken. Wy bezagen een en ander met veel belangstelling, nog vermeerderd door de gedienslige en duidelyke explicatiën, die ons door de bazen, en het arbeidsvolk werden gegeven. Tot aandenken kregen [41] wy, eenige brokjes ruw erts, die naar gelang der by

behorende metalen, als koper, lood, zwavel enz. verschillende kleurschakeringen toonen. Onze verdere wandeling bragt ons alras te Alexisbad. Het wêer gezuiverd, door het onweder van den vorigen dag, was verrukkelyk; Het Selkedal vernauwt zich hier meer en meer, hooge bergen, heerlyk met groen bewasschen, sluiten het kleine badplaatsje van rondom, in.

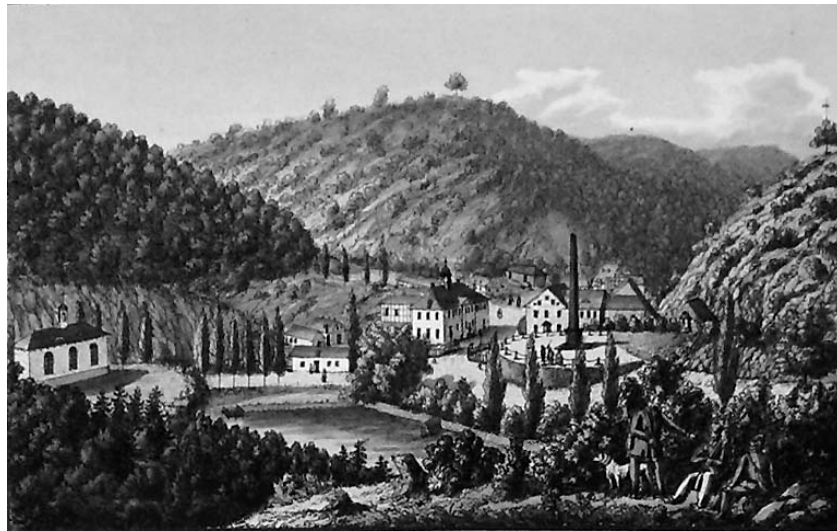

Falkenstein. Zwart-wit prent.

Alexisbad. Gekleurde prent.

De ligging is lief, de gebouwen bestaande in badhuis, curzaal, logementen, waschhuizen, en andere nevengebouwen, zyn in netten styl opgetrokken, te midden van wandelingen, waaraan de kunst weinig maar de natuur zoo veel te meer gedaan heeft. De table d'hôte, waaraan wy met circa 100 Menschen aten, was boven alle beschryving slecht, en de bediening zoo insgelyk nog slechter. Men kan er zich een denkbeeld van vormen, wanneer ik zeg, dat 4 à 5 kelners, deze drie tafels moesten [42] bedienen, de wynen aanhalen, alsmede al de schotels, terwyl zich de keukens in een ander gebouw bevonden; bovendezen moesten zy nog van al de gasten de betaling ontvangen; het personeel had men gerust mogen verdriedubbelen. Na het eten bezagen wy de environs in de onmiddelyke nabyheid, en besloten om half vyf nog naar Mägdesprung te wandelen, daar de impressie van het hooggeroemde Alexisbad, minder groot was, dan wy ons hadden, voorgesteld.

Hüttenwerk-Mägdesprung. *Gekleurde prent.*

Het Selkedal van Alexisbad naar Mägdesprung, een uur gaans lang, is onbetwistbaar, het schoonste gedeelte van dit liefelyke dal, daar het, in het kleinste bestek, de meeste afwisseling aanbiedt. Wy kwamen tusschen fraaye bosch- en rotspartyen door, langs de Alexisbron, waar wy niet verzuimden, een glas staalwater te proeven, dat hier, den reizigers, tegen vergoeding eener silbergrosch, door eene bronoppasser gereikt wordt, en passeerden daarna, eene soort van cascade [43] in de Selke, die hier over steenachtigen bodem voortbruischt, en dus meer het wilde karakter, der andere Harzriviertjes als de Bode en de Ilse aanneemt, daar de Selke, eene, overigens zeer kalm, daarheen vlietende, beek is, die ontelbare molens en yzerwerken, in beweging brengt, dat veel levendigheid aan het landschap geeft. De weg loopt afwisselend, nu eens langs den regter, - dan weder langs den linker oever der rivier, die men telkenmale over teekenachtige bruggen passeert, waar door de afwisseling zeer verhoogd wordt. By het omgaan eener bogt in het dal, ontwaart men plotseling, het dorpje Mägdesprung, welke ligging zeer schilderachtig is. Na aankomst bestegen wy dadelyk dezen zeer beroemde Mägdeträppe, eene steil oplopenden rotswand, waarvan de naam ontleend is, aan eene Sage, die de Harz er zoovele heeft, waar gewoonlyk Heksen en Geesten, Kaboutermannetjes, Ridders en vervolgte Jonkvrouwen, en niet zelden de duivel, in eigen persoon, de hoofdrol in spelen.

[44] Boven op is een groot yzeren kruis geplaatst, waar het gezigt, in het dal wonderschoon is, doch achter zich over de bergen, door bosschen, belemmerd wordt. Het dorpje bestaat uit eene verzameling van yzergieterijen, met de woningen der arbeiders en een net kerkje; de hooge schoorsteen der smeltovens, kaatsen s'avonds een spookachtig rood licht, tegen de donkere bosschen af; verder bevindt zich er nog, op een plateau, eene yzeren Gedenkzuil, ter eere van den Hertog van Anhalt-Bernburg, de grondvester der yzergieterijen in dit plaatsje.

Het logement is er vry goed: de nicht van den kastelein, die, naar ons inzicht, de vriendelyke opletendheid, voor de gasten ruim over dryft, gaf ons den volgenden morgen

16 Augustus by ons vertrek, een ruiker tot afscheid, die wy, haar ter eere, behoorlyk op de hoed, vastmaakten. Ook de Heer A. Gieseke, een koopman uit Jena, met wien wy party maakten, om tot Ballenstedt [45] te zamen te wandelen, deelde in deze vriendschapsbewyzen, die met verkwistende hand over ons uitgestrooid werden.

Met heerlyk weder gingen wy alzoo om half zeven, het dal verder in, eerst over den straatweg, en later over een voetpad, dat zich langs den oever der Selke, door aangename weiden slingert. Het dal is naauw en de bergen met fraay houtgewas bedekt, strekken zich aan weerskanten uit. Even als in het reeds afgelegde gedeelte, vindt men ook hier vele yzermolens, koorn- en papiermolens, door de rivier gedreven, die het dal verlevendigen, dat in zyn karakter meer liefelyk dan trotsch, op den duur door de eenvormigheid der bergen, iets eentonigs zoude krygen. De Meiseburg, een hertogelyk Bernburg's Jagdslot, heeft eene fraaye ligging, doch lieten wy het onbezocht, omdat men er geene vergezigten aantreft. Om 9 uur kwamen wy zeer voldaan, over de afgelegde toer, in het Hotel zum Falken, aan den voet der Falkenstein, gelegen, aan.

Na eenige oogenblikken verpoosd te hebben, [46] beklommen wy, den 1020 voet, hoogen berg om het daarop gelegen fraaye kasteel te gaan bezien, dat trotsch uit het dal omhoog ryst. Het is eene oude ridderveste, in goed bewoonbaren staat, met fraaye, wel bewaarde kapel, waar Luther eens gepredikt heeft; de woonvertrekken, die naar men zegt, verscheidene, antiquiteiten bevatten, waren door de tegenwoordigheid der eigenaars, de grafelyke familie von der Asseburg niet te bezien.

Eenige zalen en galeryen, die wy doorkwamen, lieten onze nieuwsgierigheid, onbevredigd. Ook beklommen wy nog den toren die een fraay uitzigt schenkt, doch niet zoo uitgebreid, als wy het naar rato der hoogte, wel verwacht hadden.

Om 12 uur vervolgden wy onze wandeling, lieten Meisedorf regts liggen, en gingen het Selkedal verlatende, bergopwaarts, langs eene zeer afwisselenden, weg in anderhalf uur, naar Ballenstedt, waar wy in het Groote Logement, nog juist de table d'hôte troffen; na afloop er van gingen [47] wy, het Residentieslot, van den Hertog van Anhalt-Bernburg bezien, dit bevindt zich boven op eenen berg, aan welke voet, zich het stadje uitbreidt. De ligging is aller bekoorlykst, de slottuin, fraay aangelegd en ryk aan bloemen, strekt zich onder de muren van het kasteel, terrasvormig uit, en biedt een heerlyk vergezigt, over eene lagchende landsdouw, naar Quedlinburg en Hallerstadt met de bergen, van den Ober Harz links, en die van den Unter Harz regts. De bezienswaardige schildery verzameling, lieten wy, uit gebrek aan tyd, onbezocht, maar daalden wy de fraaye allée, die naar de stad leidt af, om deze te gaan bezien.

Het is een vrolyk en net plaatsje, dat eenen goeden indruk, op ons maakte. Wy namen hier afscheid, van onzen aangenamen Reizenoot, den Heer Giesecke, die per diligence naar Bernburg ging, terwyl wy ons naar Gernrode begaven. De weg is regt aangenaam, en bood ons veel afwisseling.

Ook maakte, het gunstig gelegen stadje Gernrode, een' goeden indruk op ons, wyl het [48] de steden en dorpjes van den zuidelyken Harz verre in netheid en vrolykheid over treft.

Wy hadden gehoopt, hier de strykwavelfabriek te bezichtigen, doch met zaterdag avond, was die reeds vroeg gesloten, doch genoten daardoor zooveel te eerder het uitzigt van den Hubenberg, 860 voet hoog, die onmiddelyk aan de stad grenzende, op zynen top-, een zeer goed logement aanbiedt. Het uitzigt van het terras en meer nog van het balkon, is een der fraayste van den geheelen Harz; links en regts, in eenen halven cirkel, breiden zich groote, met zwaar hout, bedekte, bergen uit, in het midden een groot panorama vrylatende dat als met dorpen overzaaid is, in denzelfden geest, doch ruimer dan dat van het Ballenstedter terras, terwyl zich geheel in de diepte, aan den voet van den berg, het rustige stadje schilderachtig voordoet.

Moeyelyk is het, van zulk een punt te scheiden, en toch, toen de avond begon te vallen, en door de schemering, de vergezigten in een smolten, terwyl de kille daauw, ons aanspoorde [49] binnen's huis te gaan, konden wy ons moeyelyk van dit liefelyke punt losrukken, in de stad werden de lichten ontstoken, en maakte dit, van de hoogte gezien, een treffend contrast tegen de donkere bosschen.

Zeer voldaan over het goede logement, waar men ons, niettegenstaande het geheel bezet was, zeer goed voorhielp, gingen wy zondag:

17 Augustus, s'morgens om half zeven, onze wandeling vervolgen.

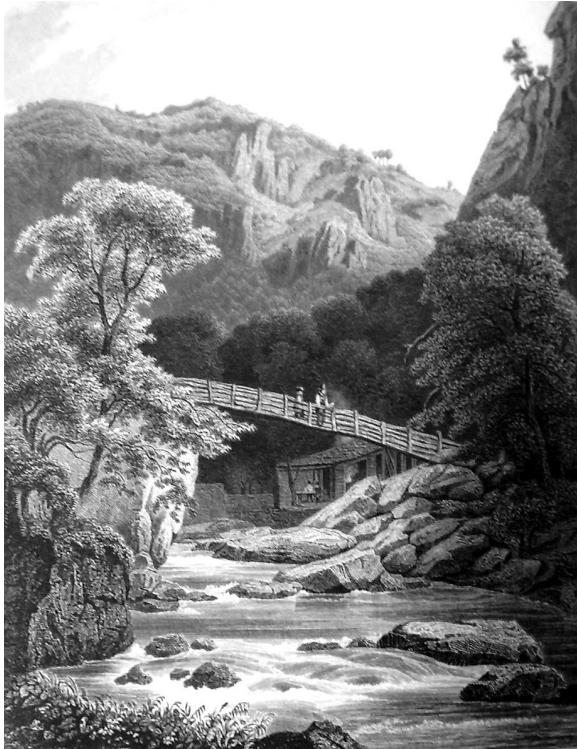
Het eerst kwamen wy door het fraay gelegen dorpje Süderode, eene badplaats, van kleinen omvang, ¼ uur van Gernrode verwyderd; de verdere weg bood vele afwisselingen, en bereikten wy, om 8 uur den Ober-Lauenberg langs trappen, die in de rotsen, uitgehouwen zyn. Een half ingestorte toren, en eenige brokken van muurwerk zyn de eenige resten van deze, in vorige eeuwen, uitgebreide, riddervesting¹², waarvan de Untern Lauenberg, op eenen tegenovergelegenen berg, het voorwerk was. Hoewel, te midden der bosschen, beloonde het uitgestrekte vergezigt, onzen klim in ruimen mate. In de diepte ziet men het dorpje Heklenberg liggen.

[50] By het verlaten dezer ruïne, krygt het landschap, onmiddelyk, een geheel tegenovergesteld, karakter; van liefelyk zooals het eerst was, wordt het wild verheven. Granietmassaas stapelen zich op en naast elkander, met eene wilde, voortbruischende beek, daar tusschen, die zich van rots tot rots eenen weg baant, en aan wier zoom, wy opklimmende, om 10 uur, aan de Georgshöhe kwamen, In eene slechte boerenherberg, wat uitgerust hebbende, bestegen wy den 44 voet hoogen houten toren, die over de boomen, een vergezigt oplevert, dat tot de fraayste van den Harz gerekend wordt, maar dat door ligten regen, voor ons gedeeltelyk verloren ging. Onze verdere weg slingerde in glooyende

12 Aan de rand van een plateau staat een ronde torenklok, het enige dat van het kasteel is overgebleven.

rigting, door een woud van de fraayste boomen, vooral hooge en omvangryke eiken, totdat wy plotseling, na een uur wandelen, eenen aanblik kregen die ons verstomd deed stilstaan. Nooit hadden wy iets dergelyks gezien!

[51] Men gevoelt het geheel nietige van de fraayste volzinnen, om zulk een tafereel te schetsen. Wy waren op de beroemde Hexentanzplatz! het juweel van den geheelen Harz; een bergplateau, dat zich loodregt 850 voet, boven de Bode verheft, met de Rorztrappe aan de overzy, die even styl omhoog-ryst.

Die Jungfernbrücke im Bodethal.
Zwart-wit prent

Kale granietwanden, met scherp oploopende rotspunten, staren, uit de diepte, naar boven. Het riviertje de Bode baant zich, met geweld, een' weg tusschen groote granietklompen; het gedruisch, hierdoor veroorzaakt, is het eenige, dat by den eersten aanblik, aan het bestaan eener beek doet denken; eerst langzamerhand gewent zich het oog, om in die duizelingwekkende diepte, neder te blikken, en ontwaart men dan het riviertje, dat door de vele steenen, weinig blinkende wateroppervlakte, toont, en daardoor moeyelyk te zien is. Men ziet van boven op de Jungfern-brücke,

[52] Iets meer regts geeft een vooruitspringende rots, met hekwerk, omringd, het fraayste gezigt in het dal. Enkele regendroppelen, gaven by onzen komst, een onbeschryfbaar sombere verhevene toon, aan het landschap, terwyl na eenig toeven, in het goede logement, de zon er doorkwam, en wy het, in zyne volle pracht, mogten aanschouwen!

Wy gingen van hier naar "la Viève's-höhe"; evenzeer eene uitspringende rotspunt, die meer links, tegen eene bogt van het dal gelegen, eenen aanblik zoowel stroom op- als stroomafwaarts geeft, men is er echter te veel door boomen ingesloten.

Aan de Tanzplatz teruggekomen, hadden wy de keuze tusschen twee wegen, om beneden in het dal te komen. Langs den ryweg, die verder omloopt, of langs de dusgenaamde trappen: Wy kozen de laatste; deze bestaan uit 1157 trappen, gevormd door [53] stukken graniet, van verschillende grootte en hoogte, sommige, zelfs losliggend, waardoor het afdalen van zulk eene steile hoogte, duizelingwekkend is. Met behulp van onzen uitmuntenden guide, kwamen wy zonder vallen, om half twee, zeer vermoeid, weder in het dal aan, waar wy onzen intrek namen, in het hotel "zum Neuen Waldkaler".

Namiddags gingen wy het dal dieper in en passeerden de slanke Jungfern brücke, midden op de brug staande, geeft het gezigt door het dal, met zyne scherpe rotswanden eenen onbegrypelyk verheven indruk.

Aan de overzyde gekomen, gingen wy, van rots op rots klimmende, en dus langs een zeer bezwaarlyk pad, bergopwaarts, en passeerden een gedenkteken ter eere van den Oberforstmeister van Bülow, aan wien deze weg, zyn ontstaan te danken heeft, die zich al spoedig in tweën scheidt.

Wy hielden eerst links aan, passeerden de Teufelsbrücke, tot aan de Bodekessel eene, naar men zegt, onpeilbare diepte. Van hier is het dal, hooger op, tot Rübeland, [54] ontoegankelyk, tusschen loodregte rotsen blyft alleen ruimte, voor de Bode over, die er zich bruisschend tusschen doorwerkt. Wy keerden alzoo tot de vroegere scheiding over den weg terug, en klommen nu steil bergopwaarts, in $\frac{3}{4}$ uur, naar den top der Rosstrappe, langs een pad dat slingerende tegen de kale bergrug oploopt, en voor duizelige menschen zeer ongeschikt is.

Die Teufelsbrücke im Bodethal.
Zwart-wit prent

De Rosstrappe is eene smalle bergkegel die loodregt omhoog ryst, en de omringende steilten in alle verscheidenheid te aanschouwen geeft. De verbeeldingskracht, den mensch eigen, heeft hier weder gediensig de hand geleend, tot het scheppen eener Sage, volgens welke, eene Jonkvrouw, vervolgd door eenen Ridder, de gevaarlyke sprong, naar de tegenovergelegen Hexentanzplatz, gelukkig te paard zoude volvoerd hebben en waarby haren vervolger in de diepte nedergestort zoude zyn, is dan ook ont[55]leend, aan een merkteeken, boven op de kruin, niet geheel ontbloot van gelykenis, op eene monsterachtige paardehoef.

Verder gingen wy naar de Eckartshöhe waar wy in eene herberg eenige oogenblikken uitrustten, bezagen daarna de Bülowshöhe, en nog eenige andere uitstekende punten, die elk weder afwisselende gezigten in het dal aanboden en gingen toen weder afdalen, zoodat wy juist met het vallen van den avond in ons hotel terug kwamen, in opgetogenheid over de natuurpracht, welke wy dien dag hadden mogen aanschouwen. Den volgenden morgen, Maandag:

18 Augustus, waren alle bergen, in digten nevel gehuld. Wy bleven nog tot negen uur wachten, in de hoop dat de mist zoude optrekken, en wy dan nog eenen enkelen blik, op al die berggevaarten zouden kunnen werpen, dan te vergeefsch, zonder dat moesten wy vertrekken.

[56] Vooraf bezagen wy nog het Schalloch, eene ondiepe, weinig beteekenende grot, aan de overzyde der Bode, juist tegen over ons logement; dit laatste konden wy zonder spyt den rug toekeeren, daar de bediening, er beneden alle kritiek was. Jammer want overigens was het zeer goed, en niet duur.

Na 10 Minuten gaans, passeerden wy het schilderachtig Hubertusbad, eene kleine badplaats, juist aan den ingang van het Bodedal gelegen, met een fraay gotisch kasteeltje, dat den badgasten tot

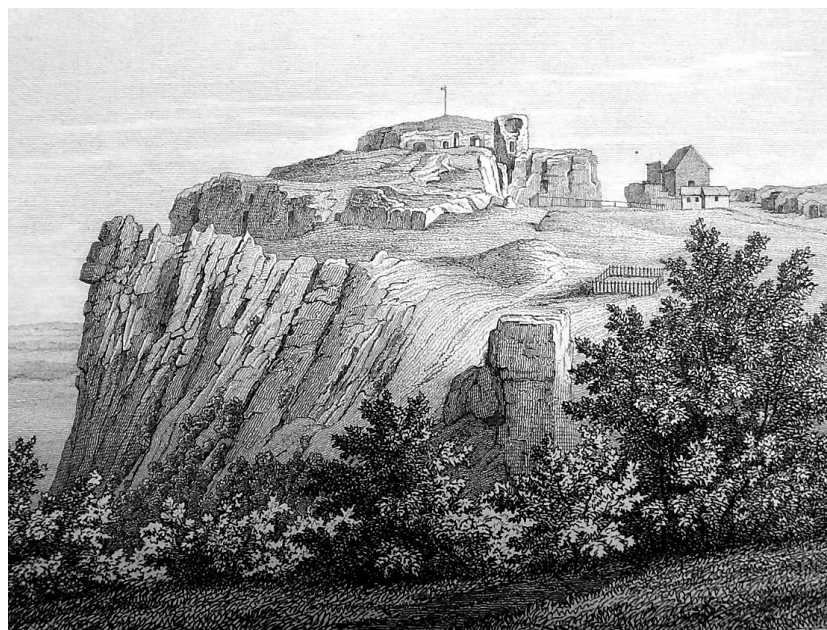
uitspanningsplaats, of liever gezegd tot Curhaus dient.

Wat verder kwamen wy langs de Blechhütte, een klein dorpje met nette kerk, en vele yzer-hutten.

Onder langs den berg rug gaande genoten wy, voor zoover de mist toeliet fraaye uitzigten op de Bode, en achteruit naar het Bodedal. Wy passeerden nog het liefelyke dorpje Thale, en het [57] niets beteekenende Timmenrode, en kwamen daarna langs den voet der Teufels-Mauer, eene ry van zandsteen rotsen, die dikwerf de grilligste vormen vertoont, en zich verre door of liever langs den geheelen Harz uitstrekt.

Eingang ins Bodethal. *Zwart-wit prent.*

Der Regenstein bei Blankenburg. *Zwart-wit prent.*

Om half twaalf bereikten wy Blankenburg, het doel onzer wandeling; langs de slottuin van het kasteel, komt men de stad binnen, die zich zeer lief voordoe. Wy namen nu afscheid van onzen goeden, ouden geleider, die wy van Ballenstedt af, by ons hadden behouden. Namiddags gingen wy, zonder begeleiding naar den Regensteen of Reinstein.

Eene imposante, steil uit de diepte, oploopende zandsteen rots, 250 voet hoog die alleen naar het zuiden en westen iets afglooyt, en wiens kruin, voorheen eene sterke vesting vormde.

Door eene vry goed bewaarde poort, komt men langs halfvervallen wallen, op het burgtplein. Verscheidene gewelven, kamers, [58] stallen, kelders en kerkers, alle in de zandsteenrots, uitgehouwen, vindt men in nog vry goeden staat, aanwezig. Eene kleine restauratie, biedt aan de vele bezoekers, eenige lafenis. Een toren, die dicht gemetseld scheen, vormde het hoofdpunt. Heerlyke vergezigten zyn er hier te bekomen, zoo is den omtrek als op Blankenburg, met zyn schilderachtig kasteel, dat amphitheatres gewyze, tegen de bergen ligt. De nevel benam ons veel van het schoone. Intusschen waren wy dubbel tevreden over het bezigtigen, dezer zeldzame ruïne, zoo geheel verschillende, van alle andere gewone ruïnes. Wy wandelden overal ongehinderd rond, niet gehinderd, door ongeduldige guides, en kwamen langs eenen anderen weg, te Blankenburg terug.

Der Regenstein am Harz. Zwart-wit prent.

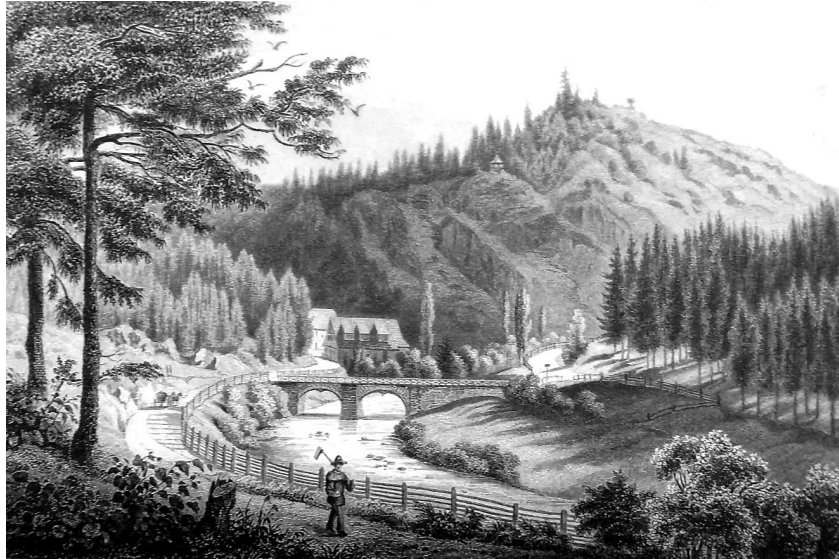
Het is eene nette welvarende plaats, met goed onderhoudene huizen, die ons byzonder beviel. De dikke nevel, begon zich thans in eene avondregen op te lossen [59] en werd ons bezoek van het slot, met de slottuin, die terras vormig tegen den berg oploopt, daardoor verhinderd. Wy bragten het tot de ingangspoort en zagen van boven op de stad neêr, terwyl de vergezigten door regen belemmerd werden, die ons dan ook naar het logement terugdreef: wy kwamen op het denkbeeld, om in plaats van ons, in de gelagkamer van den goeden, maar duren Weissen Adler te vervelen, liever ons per rytuig naar Rübeland te doen brengen, zoo gedacht zoo gedaan! Dan helaas! wy konden niets zien. De wolken hingen zoo laag, dat wy er op de bergen veeltids doorheen reden, en geen tien pas voor ons konden zien; by de minste daling werd het uitzicht weder iets vryer. Van Hüttenrode, waar wy doorreden, het hoogst gelegen dorpje in den Unter Harz (1430 voet) zagen wy by gevolg niets, dan de voorgevel van één huis, dat dicht aan den weg stond. Om dezelfde reden, moesten wy den Ziegenkopf, ook onbezocht laten.

[60] Op een half uur afstand van Rübeland, liep de chaussé, zeer steil bergafwaarts, het Bodedal weder in, dat wy s'morgens by 't Hubertus bad verlaten hadden.

Tusschen deze dorpjes in, is genoemd dal, op de meeste plaatsen, ontoegankelijk, behalve s' winters op schaatsen, wanneer met hoogen waterstand, de rivier by strengen vorst, digtgevroren is, dat echter slechts, zeer zeldzaam gebeurt.

Om acht uur namen wy onzen intrek in het vry dure hotel "zum goldnen Löwen". Het was er zoo vol, dat wy ons in gezelschap van eenen officier, moesten vergenoegen, om op kermisbedden in de gelagkamer, de nacht, door te brengen van Maandag op Dingsdag:

19 Augustus. Het dorpje Rübeland, wordt door geen' reizigers in de Harz overgeslagen. Niet alleen om zyne bekoorlyke ligging, maar ook om de beide groote druipsteen grotten, de Baumann's höhle [61] en de Bielshöhle, welke zich in de onmiddelyke nabyheid bevinden.

Die Marmormühle bei Rübeland. Zwart-wit prent, licht geel ingekleurd.

Wy besloten met de eerste aan te vangen als het digst in de nabyheid.

Reeds om half zeven s'morgens, maakten wy ons, onder geleide, van een' der daarvoor aangestelde, gidsen, marschvaardig. Wy kozen met voordacht, deze excursie by den aanvang van den dag, omdat wy dan geheel onverhit, door het wandelen, minder vrees behoeften te hebben, voor het verschil van temperatuur, dat zeer aanmerkelyk is. Ieder met een lampje gewapend, daalden wy in deze grot af, die uit zes gewelven of kamers bestaat, die door gangen in elkâar loopen, en te zamen 760 voet in den berg, voortloopen; het einde is nog onbekend, en moet volgens zeggen der gidsen, nog oneindig langer wezen, doch geheel ontoegankelyk.

De geheele ruimte bestaat uit druipsteen die de zonderlingste vormen vertoont.

In het grootste gewelf, ontstak de gids wat Bengaalsch vuur. Tooverachtig is [62] dan het effect tegen de glimmende natte wanden. Men gevoelt zich zoo eenzaam, in die groote ruimten, waar de doodelyke stilte, alleen afgebroken wordt, door de eigen stem, en waar eene duisternis heerscht, zwarter dan de nacht die de lampjes te vergeefs trachten te doorbooren, doch waardoor de donkere gangen, nog yzingwekkender schynen. Anderhalf uur behoeften wy tot eene goede bezigtiging.

Men gevoelt zich by de terugkeer tot het dag licht, een geheel ander mensch. Alle drukking is verdwenen; het is of men weder vry ademen kan, en hoe interessant het bezoeken van dergelyke natuurwonderen, ook zyn moge, toch besloten wy om ons met deze grot te vreden te stellen en de Bielshöhle, maar onbezocht te laten, dat in vele opzigten, toch op het zelfde neer komt.

Wy wandelden nu het dal, ½ uur verder in, langs de Bode, die een tal van yzer [63]molens en andere fabrieken, waaronder eene Marmermolen, in beweging brengt. Het bezoeken dezer laatste was ons doel, doch werden wy te leur gesteld, daar om het lage water, in de rivier, de molen stil stond. Zeer behulpzaam liet men ons echter alles zien, met de noodige explicatiën er by, die het ons duidelyk genoeg maakten. De ligging dezer fabriek in eenen bogt van het dal is aller bekoorlykst.

Op onze terugwandeling bezochten wy nog een lokaal, waar de afgewerkte Yzer- en Marmer zaken ten verkoop worden aangeboden: vooral van de laatste was de voorraad zeer weinig betekenend.

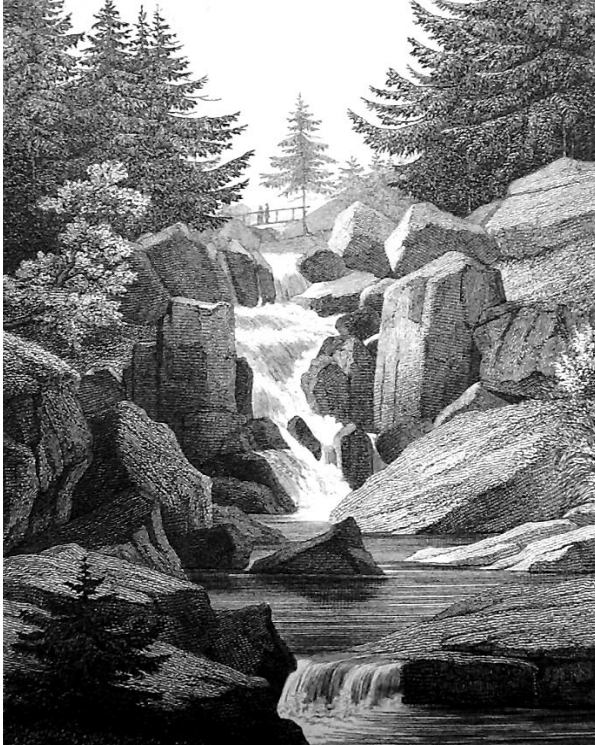
Tot dusver hadden wy droog weder gehad, aanhoudende regenbuyen, noodzaakten ons, om per rytuig naar Wernigerode te gaan. De lucht hing weder zoo laag, dat wy by tusschenpozen, door de diepneder hangende wolken reden en dus niets van de landstreek zagen.

[64] Wy probeerden nog, om gewapend met eene parapluie, de stad Weinigerode te gaan bezien, dan ook te vergeefs! de regen was te erg.

Wy hadden dus eenen langen verveelenden avond voor de borst, die gelukkig wat ingekort werd, door brieven uit Holland, zoo dubbel welkom, wanneer men in den vreemde is. Wy zagen er den welstand onzer betrekkingen uit.

Wy hadden tot hiertoe, de, te voren vastgestelde reisroute, grootendeels gevolgd, met plan om van hier, over de Steinerne Rinne, den Brocken te beklimmen. Uit vrees om nu eene vergeefsche klim te

doen, bragten wy eene kleine verandering in ons plan, en gingen Woensdag 20 Augustus, de Steinerne Rinne zien, om daarna weder te Wernigerode terug te keeren. Nadat de regen wat opgehouden had, gingen wy, door de voorstad Hasserode, die een uur lang is, en niets bezienswaardigs heeft, dan een fraay nieuw kerkje, [65] en verlieten toen de chaussé, om langs eene verwery, een Houtzaagmolen en eene chichoreifabriek, alle door het riviertje de Holzemme gedreven, het dal van den zelfden naam in te treden. Van verre zagen wy het Dumm kühlen thal liggen.

Die Steinerne Rinne.
Zwart-wit prent, licht geel ingekleurd.

In digte dennen wouden, ging het nu bergopwaarts, over- en langs ontzettende graniet massas, waar zich de Holzemme, met donderend geweld, eenen weg tusschen doorbaant. Het pad is zeer vermoevend, door de vele boomwortelen, en losliggende steenen, welke bezwaren wy, met goeden moed, echter ligt overwonnen, om ons daarna ruimschoots schadeloos gesteld te zien, door de prachtige natuur, die zich aan alle kanten, om ons heen vertoonde. Het hoofddoel onzer togt, waren twee watervallen, die de Holzemme hier vormt, meer bepaald bekend, onder den naam, van de Steinerne Rinne.

De boomen staan hier overal zoo dicht aan den oever, dat er van deze vallen, [66] op eenige distantie, geen gezigt te bekomen is, twee bruggen die het riviertje overspannen juist boven over de cascades stellen den bezoeker echter in staat die in al haren trotsch te aanschouwen; door de aanhoudende regens der vorige dagen was er vry wat water, in de rivier dat, door het groote verval spoedig weder afloopt; het biedt een grootsch schouwspel, om het circa 20 voet over eene groote steen massa, naar beneden te zien schuimen, om by zyne aankomst nog eens eenen dergelyken val te doen; het schuimt en kookt of alles in stof moet veranderen, heerlyk was het gezigt er van. Vergezigten hadden wy op deze hoogte echter niet, door de digte bosschen, die ons van alle zyden omgaven.

Na ons ruimschoots in dit heerlyk tafereel verlustigd te hebben, ging het denzelfden weg weder huiswaarts.

Het weder klaarde s'morgens al op en was intusschen heerlyk geworden, [67] heldere zonneschyn, met reine blaauwe lucht, van zulk eene onschatbare waarde in eene bergstreek, begunstigde ons dien geheelen dag. Door Hasserode teruggaande genoten wy er eenen heerlyken aanblik door, op het Wernigeroder kasteel, voor ons, en op den Brocken met zynen toren achter ons, voor het eerst zagen wy den omtrek van dien berg zoo zuiver en zoo van naby. Het bezien der strykwavelfabriek, door ons gemist, toen wy te Gernrode waren, werd hier weder gecompenseerd. Door onzen gids vernamen wy, dat er zich in de voorstad Hasserode, eene bevond, die wel is waar klein van omvang was, doch door

ons met groote belangstelling gezien werdt. Wy zagen er de blokjes hout splyten, in den goeden vorm, daarna droogen en vervolgens zwavelen, dan worden ze ingepakt, en ten laatste in de phosphor gedoopt; die met menie en andere bestand[68]deelen, vermengd is, tot eene dikke pap.

Na het eten bezochten wy het grafelyk kasteel, onmiddelyk by de stad, op eene 400 voet, hoogen bergrug gelegen. De ligging er van, zoowel als de gezigten van daar over de stad, en de heerlyke bergen in de environs, is over schoon. Wy wandelden nog door de diergaarde, die veel fraay hout-gewas, vooral eenen bijzonderen dikken dennenboom bezit, daarna door het park de bloemtuinen met oranjerie, en bezagen van buiten, het bibliotheekgebouw, waar 50000 banden zyn.

By ons vertrek, wandelden wy nog door de stad, die net en met ruime straten gebouwd, een vrolyk aanzien heeft, vooral het zeer antieke raadhuis, en eene fraaye fontein op de Markt, zyn zeer bezienswaardig. Over ons goed logement “Zum goldenen Hirsch”, waren wy ook zeer te vrede.

Stadt und Schloss Wernigerode. Zwart-wit prent

[69] Door de dorpjes, Altenrode en Drübeck langs eene goed onderhoudene chaussée wandelden wy naar Ilsenburg.

De weg is overigens wat eentoonig en de bovengenoemde dorpjes, geheel onbeteekenend. Wy namen om half acht, onzen intrek, in het logement, “Zum Deutschen Hoff ”, dat uitmuntend goed en goedkoop is, waarschijnlijk veroorzaakt, door de concurentie met het zeer voorname en daardoor zeer dure “Hotel de Rothe Forellen”. In ons logement was eene byzonder fraaye eetzaal, welligt de schoonste van den geheelen Harz; Men vond er eene fraaye collectie opgezette vogels, en eene sierlyke kroon van gegoten yzer; onder langs de vensters stroomt met veel gedruisch, de bruischende Ilse, en verder door het dorp heen, dat eene, boven alle beschryving, liefelyke ligging heeft. - Donderdag:

21 Augustus. Deze dag zouden nu, dan onze Harzreis, de kroon opzetten.

[70] Wy zouden het hoofdpunt, de Brocken beklimmen. Het weder liet zich uitmuntend aanzien, en kwamen wy tot het besluit, de groote tour te maken. Wy namen ons dus eenen guide, met wien wy afspraken, om over den Ilsenstein te wandelen, en daarna in het Ilsedal af te dalen; hierdoor zouden wy echter het zeer bezienswaardige, eerste gedeelte van dit dal verliezen. Om dit bezwaar op te ruimen, gingen wy s’morgens om 7½ uur, ook dit eind bezien. De Ilse komt hier in bruischenden vaart, boven van den Brocken gestoven, door een dal dat al de pracht en trotsch van het Bodedal vereenigd heeft, met de liefelykheid van het Selke dal.

Onder eenen eeuwen ouden eik, heeft men een fraay gezigt op den Ilsenstein, een granietgevaarte, dat zich 480 voet loodregt uit het dal verheft, en op zynen kruin, een groot kruis draagt, ter her[71]-

innering, aan eenige, in eenen vroegeren oorlog, gesneuveld militairen.

In het dal, zoowel als in het stadje Ilseburg, aan den ingang van het dal gelegen, heerscht veel bedrijvigheid. Vele fabrieken, en molens, worden door de Ilse in beweging gebragt, waardoor er blykbaar, veel welvaren, heerscht.

Der Ilsestein im Harz. *Zwart-wit prent.*

Ilsestein mit den Ilsewasserfällen.
Zwart-wit prent.

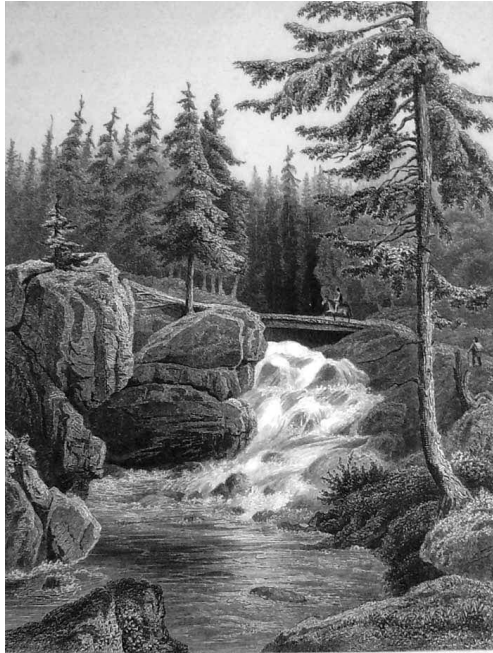
Om 11 uur, aanvaarden wy de groote klim. Wy gingen hiertoe over het slotplein, van het antike Ilseburger-kasteel, dat niets bezienswaardigs heeft, en bewoond wordt door eenige ambtenaars families. Om 12 uur, bereikten wy, na stevig klimmen, den voet van het kruis op den Ilsestein, en genoten er een fraay uitzigt in het dal, en op de plek, waar wy s'morgens, onder den eikenboom stonden. Een half uur daarna waren wy weder in het dal, op het s'morgens bereikte punt. Wy naderde nu al spoedig de Ilsevallen, die door de zon verlicht, tusschen weelderig groen ingesloten, een heerlyk effect maakten.

[72] Wy genoten er veel beter gezigt op, dan op de Holzemmer vallen, omdat de weg onmiddelyk langs den oever der Ilse gaat. Wy gingen stroomopwaarts en hadden de vallen, alzoo immer voor ons,

dat van veel belang is.

Zy strekken zich veel verder uit dan de Holzemmer vallen, doch zyn minder hoog, doch waren zy door de vele regens goed van water voorzien.

Na deze begint het eigentlyke klimmen eerst; voorwaar! eene vermoeyende taak, van den eenen grooten steen, op den anderen, met duizenden van bronnen, die den grond overal, vochtig, op vele plaatsen, zelfs geheel nat maken. De wortels der boomen, belemmeren overal het naauwelyks te onderscheiden pad, en toch klimmen; immer hooger! tot wy eindelyk het Schneeloch bereikten, aldus genaamd, dewyl de sneeuw er in 't voorjaar het langst blyft liggen. De plantengroey houdt hier, reeds voor een [73] groot deel op: de dennen die het hoogst te vinden zyn, krimpen hier reeds tot heesters in, en ziet men verder niets meer dan gras en mosch: afgewisseld door steenen van allerhande grootte en vorm, die het klimmen, voortdurend zeer bemoeiyken.

Der Ilsenfall im Harz.
Zwart-wit prent.

Om 2½ uur bereikten wy den top, na alzoo drie en half uur, tot het opstygen gebezigd te hebben. Na een tydlang pauzeerens in het logement, Brockenhaus genaamd, waar een warme kagchel en een kop koffy ons goed restaureerde, beklommen wy den 44 voet hoogen houten toren, en genoten daar, op eene hoogte van meer dan 3600 voet, een uitzigt, zooals ons niet ligt weder te beurt zal vallen. Men is zoo hoog, dat al de groote omringende bergen, slechts heuvelen schynen, en alle byzonderheden in een smelten. Men overziet hier eenen circel van 55 Meilen in doorsnede, die eene oppervlakte vormt, waarop 5 Millioen menschen wonen.

[74] Hoe vreemd het gevoel is, op zulk eene hoogte, is onmogelyk te beschryven. Bergen, over welker hoogte men den vorigen dag, verbaasd was, zinken hier weg, tot oneffenheden in het landschap; geheele dorpen en plaatsjes schynen enkel gehuchten; men ziet bergketens, waarvan men dagreizen verwyderd is, en dit alles in éénen oogmerk.

Vele reizigers verklaren den Brockentour als eene klim, die de moeite niet beloont. In vele opzigten waren wy dit met hen eens, en toch zouden wy geen van beiden, deze allerzeldzaamste tocht gemist willen hebben.

De toren vormt ongeveer het middenpunt, van het circelvormig plateau dat ½ uur in omtrek heeft, en waar niets dan gras, en eenige heideplanten willen groeyen. Dit plateau van den Brocken, ook wel Bloksberg genaamd, is het terrein waaraan de algemeen bekende legende [75] der Heksen, is ontleend, die van hier op bezemstelen, met Walpurgis Nacht de lucht in ryden, en waaraan de groote rots- of steenklompen, welke hier verspreid liggen, hunne namen ontleend hebben, als de Duivelskanzel, Hexenwaschbekken, Hexendansplaats en andere.

Na alles goed gezien te hebben, zochten wy al spoedig de kagchel weder op want met twee jassen, hadden wy het nog zeer koud. De temperatuur wordt gerekend, hier ongeveer gelyk te staan met die

van Siberie en de kusten der Yssee, in den zomer. In de gangen en de nietverwarmde kamers van het logement heerschte eene koude als by ons s' winters niettegenstaande er overal dubbele ramen in de dikke muren aangebragt zyn.

Wy genoten nog het zeldzame schouwspel om de zon te zien schynen, boven op eene wolk, die beneden onze voeten voorby dreef. Wy troffen overheerlyk weder met helderen horizont, maar misten, ten gevolge eener nevelbank, de zonnen ondergang.

Gasthaus auf dem Brocken. *Zwart-wit prent, lichtgeel ingekleurd*

S'avonds onder het souper, werden de dertig [76] logeergasten, verrast door vry goede muzyk, die eene rond trekkende troep muzykanten, in de corridors uitvoerden, dat een wondervol effect maakte, wanneer men bedenkt, hoe verre wy boven de bewoonde aarde verheven waren. Den volgenden morgen Vrydag:

22 Augustus, misten wy ook de zonnenopgang. Dikke wolken omhulden den geheelen bergkruin, zoodat wy ter halver lengte, van het logement, reeds niets meer konden onderscheiden. Wy namen dus maar om 9 uur afscheid van ons logement dat niet duur was, in vergelyking, van de transport kosten, die alle artikelen moesten ondergaan.

Daar wy naar Clausthal, wilden, moesten wy over het Brockenfeldt, dat hoofdzakelyk uit turfveen bestaat. Door de wolken waren wy meer dan half nat, doch daalden wy gelukkig zooveel, dat wy in korten tyd, de wolken boven ons lieten, en een door de zon, beschenen Panorama, aan onze voeten, uitgestrekt zagen.

[77] Om 11 uur verpoosden wy eenige oogenblikken in een logement, het Turfhuis genaamd, hervatten daarna onze afdaling en kwamen om één uur in het dorpje Altenau, aan den Olier gelegen.

Wy waren nu, midden in den Ober Harz, verplaatst; eene geheel andere aard van landschap, vertoonde zich rondom ons: bergen met heerlyke groene malsche weiden, zagen wy afgewisseld door het donkere groen der den, de eenige houtsoort, die hier groeyen wil, daar de Ober Harz zooveel hooger ligt, dan de Unter Harz. Jammer dat het weder nu eenen slechten keer nam. Nog voor wy Altenau bereikten, moesten wy reeds eene zware buy, onder de boomen, afwachten, maar verder naar Clausthal marcheerden wy, door onophoudelyken regen, zoodat wy van de waarlyk prachtige landstreek, maar zeer weinig konden onderscheiden. Doornat kwamen wy om 6 uur te Clausthal aan, en moesten om de zware regen, den geheelen avond 't huis [78] blyven, waar wy ons by den warme kagchel wat droogden. Maar helaas! den volgenden morgen Zaturdag

23 Augustus, regende het nog immer even hard. Om ten minste nog iets te zien lieten wy ons per droschke rondryden. De stad bezit uitsluitend houten huizen, de openbare gebouwen en kerken zelfs niet uitgezonderd, alles in smaakvollen styl gebouwd, langs breede straten die een vrolyk aanzien hebben doch zeer slecht bestraat zyn.

Clausthal vormt met Zellerfeld ééne stad, die aan elkaar grenzende de voornaamste plaats in den Ober

Harz vormen. De legging 18 à 1900 voet hoog, op een uitgestrekt bergplateau, veroorzaakt doorloopend, eene zeer koude temperatuur, zoodat er dikwyls midden in den zomer moet gestookt worden. Behalve aarappels en wat tuin groenten, wordt er niets verbouwd. Dennen zyn de eenige boomen, die men er vindt. De 14500 zielen, vinden hoofdzakelyk hun bestaan, in de zilver- en loodmynen [79] die er verscheidene, in den omtrek der stad gevonden worden.

Partie aus dem Ockerthal im Harz von der Studentenklippe ausgesehen.
Im Hintergrund rechts der Ziegenrücken. *Zwart-wit prent*

Dorf Ocker mit den Schmelzhütten.
Partie aus dem Ockerthal im Harz. *Zwart-wit prent.*

Ons plan om van de environs iets te zien viel, door het slechte weder, geheel in duigen en waren wy, om den regen, blyde, dat wy om één uur van de omnibus naar Goslar, konden profiteeren. Gaarne hadden wy nog eene der mynen bezigtigd, doch om de omnibus niet te missen, stelden wy dit tot Goslar uit, waar ook mynen zyn, doch daar komende, vernamen wy tot onzen spyt, dat Zaturdag middag en Zondag deze ontoegankelyk zyn; men brandt er dan groote stroovuren in, tot het wegnemen, der kwade dampen, die er zich in den loop, eener geheele week hebben opgehoopt, en misten wy daardoor een belangryk deel onzer Harzreis.

Om één uur verlieten wy ons logement de Kroon dat zeer goed is, en kwamen om half vier te Goslar. Het weder had zich intusschen zeer ten goede veranderd, en namen wy dus onmiddelyk eenen commissionair om deze aller belangrykste plaats te bezichtigen.

[80] Goslar is eene zeer oude stad; vele van de huizen zyn ware antiquiteiten, ruim voorzien, van oud snywerk, en vooruitspringende luifels. Op de Markt tegenover ons logement, de Kaisersworth bevindt zich eene fraaye fontein.¹³ Genoemd hotel is mede een zeer ouderwetsch gebouw¹⁴, met een tal van torentjes, terwyl de vooruitspringende tweede verdieping op zware pylaren rust, in vroegere jaren was het een gildehuis, de inwendige inrigting beantwoordt echter volkomen aan de eischen der tegenwoordige eeuw, en waren wy er zeer te vreden.

Wy begonnen met de bezigtiging van het oude Rathhaus¹⁵; waar vele oudheden bewaard worden, als kroonen, vaandels, een' zilveren beker, oude handschriften, waarvan een' in was, muur en zolder beschilderingen van 5 à 600 jaar herwaarts¹⁶, en verscheidene andere zaken, te veel om op te noemen; daarna bezochten wy de oude kapel¹⁷, voorheen de ingang, van de afgebroken [81] domkerk; deze, is beroemd om de geschilderde glazen, en mede ruim voorzien van belangryke en niet belangryke oude zaken, daarna de vroegere vestingwerken, met twee torens de Zuringer en de Richer Thurm, met 22 voet dikke muren. De laatste verschaft ons een heerlyk panorama over de stad en omstreken. Deze toren is tot koffyhuys ingerigt, en heeft verscheidene kamers, in de dikke muren gebouwd, en bovenin eene ruime zaal, die met eene veranda op het plat uitkomt.

Goslar is een levendig stadje met veel nyverheid; door de onderscheidene fabryken die er zyn, wordt het tot de belangryke plaatsen van den Ober Harz gerekend:

S'avonds om negen uur, verraste ons de uitmuntende muzyk, der taptoe, die vóór de hoofdwacht, digt by ons logement, gehouden werd. Zondag: -

24 Augustus vervolgden wy, met goed wêer onze wandeling naar neustadt-Harzburg, tevens met plan, om een gedeelte van het [82] Ockerthal te gaan bezichtigen, dat wy van Clausthal komende, door den regen gemist hadden. In $\frac{3}{4}$ uur bereikten wy het dorpje Ocker, aan de ingang van dit dal gelegen. De bergruggen waartusschen de Ocker stroomt, worden gevormd, door eene soort van kalksteen en verder in, uit louter graniet. De dennenboomen, het eenige hout, dat men aantreft, geven een onbeschryfelyk trotsch aanzien, aan het landschap. De rivier wier breedte, vry aanzienlyk is, bruist met onstuimig geweld, over groote steenrotsen, terwyl men s'winters, met hoog water de 'zomers gevelde dennen, stroom afwaarts naar Ocker laat dryven.

Het eerste schoone uitzigt in de vallei bekwamen wy op den Scharfenstein, eene zeer spitse rotssteen, passeerden, daarna de Ziegenrücke, een groot granietgevaarte en vervolgens langs eene bron, de Eisenkwelle genaamd, waarvan het water s'winters [83] warm en zomers yskoud is. Hieben's zitse een terras, tegen den bergrug geeft vervolgens weder eenen fraayen blik in het dal. Granietblokken van ongekende omvang worden hier in menigte aangetroffen, getuige de Jozephsstein, die minstens de grootte eener middelmatige kamer heeft.

Eindelyk bereikten wy de Studenten-klippe het hoofddoel van onzen tocht, in deze valleij. Loodregte op elkander gestapelde granietblokken, vormen een rotspunt, dat de naam ontleend heeft, aan eenen student, die van boven neder gestort, op die wyze, zynen dood vond. Het uitzigt in het dal, van dit punt, en van de Kisten-Ecke, eene nog meer vooruitspringende rots is inderdaad, ontzag verwekkend. Steil in de diepte, ziet men op de toppen der slanke dennen, en daartusschen op den kronkelenden Ocker, met de schilderachtige Rohenkerbrug.

Wy keerden nu langs dezelfde chaussé die halverwege, langs de helling der bergen loopt, [84] terug, tot aan de Ziegenrücke, en daalden daar-van de hoogte af, ofschoon er geen pad bestond, waardoor het afdalen zeer bezwaarlyk ging.

Beneden gekomen, waren wy voornemens langs den oever der Ocker, te wandelen, over een pad, dat meer uitsluitend voor de houtwagens bestemd is, en dat door den hoogen waterstand onder water

13 Een romaanse fontein uit 1230, op een dubbele bronzen schaal en bekroond door de Rijksadelaar.

14 De Kaisersworth is een gotisch bouwwerk uit 1494.

15 Het raadhuis is eveneens in gotische stijl gebouwd.

16 In de Huldigingzaal werd circa 1510 door een onbekende kunstenaar volledig beschilderd met onder andere koningen uit het Oude Testament.

17 De Sint-Annakapel uit 1494.

bleek te staan, zoodat wy, zoo goed mogelyk van den eenen steen op den anderen klimmende, ons eenen weg moesten banen, die dikwyls, ruim gevaarlyk genoeg was, doch kwamen wy, gelukkig zonder ongelukken, om half elf weder in het dorp Ocker terug.

Na een uurtje uitrusten, vervolgden wy onze wandeling, langs eenen aangenamen afwisselende weg, naar Neustadt.

Van Braunschweig loopt er eenen spoorweg, naar dit aanzienlyk vlek, dat op 4½ uur afstand, van den Brocken, gelegen, voor geheel Noordelyk Deutschland, de [85] toegang, tot het Harzgebergte verschaft. Na in het logement Lindenhoff, gedineerd te hebben, gingen wy naar den Burgberg die op zynen top, de ruine van den Harzburg draagt. Wy gingen het aangename plaatsje, in zyne geheele lengte door, en klommen langs eenen zeer gemakkeliken weg naar boven, waar zich de niets beteekenende resten, van den voornaamsten Harzburg bevinden, benevens eene uitmuntende restauratie, die zondags vooral zeer druk bezocht wordt.

Het uitzigt is een der fraayste van den geheelen Harz. Bekoorlyke vallyen met weelderige akkers, dorpen en steden wisselen af, met de meest trotsche bergpartyen, van den Ober Harz, met den Brocken als, hoofdpunt, die wy hier voor het laatste aanschouwden, want naauwelyks hadden wy om 4 uur plaats genomen, in den spoortrein, of alle denkbeeld van bergen, was verdwenen;

Men is weder in een vlak land, gelyk aan [86] Holland, en namen dus, dankbaar voor al de genoten Natuur schoonheden, afscheid van den Harz!

Om zes uur, te Braunschweig aangekomen, kozen wy het hotel Zum blauen Engel uit, dat wy zeer goed bevonden, te zyn. Wy namen onmiddelyk een' commissionair, deze maakte veel gunstiger indruk op ons, dan wy naar de algemeene rapporten verwacht hadden.

Ofschoon er zich ontegenzeggelyk, vele antieke huizen, bevinden, zoo zyn er toch ook vele nieuwe gebouwen, die in lateren tyd verzeen, een vrolyk aanzien aan de ruime pleinen en straten geven.

Onder meer¹⁸, trok byzonder onze aandacht, het oude Raadhuis, de Martins Kerk, het oude Gewandhaus, de Domkerk, met een 700 jarigen lindeboom daarnevens; het fraaye Hertogelyk Paleis met de slottuin, de fontein op de Markt, en Waterloo zuil, en het standbeeld van Lessing.¹⁹

[87] De geslachte wallen der vesting, zyn in wandelingen herschapen, die welligt nergens, zoo fraay aangelegd zyn. Vele der nieuwe, smaakvolle huizen met aangename tuinen geven er byzondere levendigheid aan. Eene dezer laatste, eene privaat tuin, doch voor het publiek toegankelyk, bezagen wy met veel genoegen, om den bekoorlyken aanleg. De Ocker, die wy s'morgens, als onstuimigen bergstroom, over steenen, en rotsen, hadden zien voortbruischen, stroomde als eene deftige rivier, langs dezen tuin, die er, voor een groot deel, zyne schilderachtige ligging aan te danken heeft.

Op een hoog punt der vroegere wallen, zagen wy nog eenmaal, en gewis voor het laatste, den Brocken, als eene, in nevelen gehulde pyramide, boven de blaauwe lyn der bergen uitsteken, en voelden met spyt, hoe wy dit heerlyke land moesten vaarwel zeggen.

Braunschweig heeft veel handel; het is [88] eene stad, met circa 50000 zielen.

De beraamde Jaarmis was juist geëindigd, terwyl de kramen en spellen op de Markten nog te vinden waren.

den volgenden morgen Maandag:

25 Augustus, vertrokken wy om 7½ uur per spoor naar Hannover. De Stationsgebouwen te Brunswyk en Hannover munten byzonder uit, door sierlykheid en grootte; ofschoon deze gebouwen, zelfs aan de kleinste stations eene elegance vertoonen, die by ons te lande gemist wordt; wat de doelmatigheid en de accuratesse, der geheele verigtingen aangaat, staat, ons Nederland ook verre achter.

De weg naar Hannover biedt niets bezienswaardigs aan. Om half tien kwamen wy in deze residentie aan.

Het is eene heerlyke stad, die, even als de eerste keer, weder eenen regt aangenamen indruk op ons maakte.

Wy besteedden den voormiddag, met de bezigtiging, der wereldberoemde Zilverkamer en het Koninklyk paleis.

18 Er staat: Onder meer anderen.

19 Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781). Vooral bekend als schrijver van toneelstukken. Lessing wordt beschouwd als de belangrijkste vertegenwoordiger van de Verlichting in Duitsland. Hij overleed te Braunschweig.

De waarde aan zilver in vier zalen opge[89]hoopt, gaat alle begrip te boven. Honderden dozynen van plateaux, tafelservizen etc.! waarvan de bezigtiging natuurlyk spoedig verveelt. Zooveel te belangwekkender, is echter het antiek gedreven zilver, waarby prachtige tafel-middelstukken, bekers kunnen enz:

Het paleis biedt mede veel bezienswaardigs aan, als fraaye ingelegde vloeren, schilderyen en meubelen, waaronder meer bepaald de troon van massief zilver, eenige enorme groote spiegels met zilveren lysten, en spiegeltafels van dat zelfde metaal.

In het hotel de Russie, waar wy de vorige maal, zoo geheel, naar ons genoegen gelogeed hadden, werden wy op eene gulle manier, als oude bekenden ontvangen, wy aten er mede, aan de uitmuntende table-d'hôte, en vertrokken om 2½ uur, per spoortrein, om het vaderland weder op te zoeken. Wy passeerden Minden, de eenige plaats, waar men ons de pas, afgevraagd heeft, en spoorden vervolgens door de fraaye [90] Porta-Westphalica, twee bergruggen, waar de rivier de Wezer tusschen doorstroomt, en langs het kleine badplaatsje Oynhausen, hetgeen de voornaamste punten zijn, die wy op deze lyn langs kwamen.

Om 8 uur arriveerden wy te Lingen, en gingen onmiddelyk per diligence naar Nordhorn. Wy namen hier onzen intrek, in het logement Belle-vue by Veldman, dat gedeeltelyk op Duitsche en gedeeltelyk op Hollandsche wyze ingerigt is. De kastelein, vroeger reeds aan my bekend, had de attentie, voor ons de Nederlandsche volksliederen, op de piano te spelen; welke verrassing ons regt welkom was.

Dingsdag:

26 Augustus, gingen wy de stoomwevery van de firma van Delden & Co bezichtigen, die, hoewel aan my bekend, immer zeer interessant blyft. Den verderen dag bragten wy regt aangenaam door, in den gezelligen huisselyken kring van mynen Oom J. van Delden, in wiens gezelschap, wy s'namiddags het [91] Klooster Frenswegen bezochten, waarvan de kerk beroemd is, door de vele snywerken in hout.

S'avonds om 10½ uur, gingen wy per nachtdiligence het oude Daventria te ontmoet waar wy den volgenden morgen, Woensdag

27 Augustus, onze families, in welstand ontmoetten, na eene absentie van 23 dagen. Dagen die niet ligt uit het geheugen gaan! Heerlyke dagen, waarin wy volop de schoonheden, der Natuur, mogten genieten. Wy zagen, hoe andere landen, ryk bedeed zyn, met natuurschoonheden, die wy te vergeefs, in ons vaderland, zouden zoeken; doch zagen evenzeer, dat ons land eigenaardige schoonheden biedt, die daar gemist worden, en waardoor de balans, wêer in evenwigt komt.

De beschryvingen van den Harz, die wy vooraf gelezen hadden, deden ons besluiten, om de reis door dat schoone land, van de Oost- naar de Westzyde te maken, en bleek het ons, by ondervinding, daarin juist gekozen [92] te hebben. Men begint met het meer liefelyke landschap, en komt daarna van lieverlede in hoe langer, hoe trotscher bergpartyen, tot ten laatste, de verhevene natuur, van den Ober Harz, met den Brocken, aan alles de kroon opzet.

Wy zagen op dit tourtje, hoe nuttig en noodzakelyk het is, de taal en munt te kennen, van het land dat men bereist, en bovenal hoe gemakkelyk, men het zich kan maken, door met, zoo weinig bagage mogelyk, te reizen, waardoor men immer onafhankelyk blyft, van vreemde hulp; en toch is in sommige opzigten, vreemde hulp, zeer aan te bevelen, namentlyk, die van gidsen, want zonder hunne begeleiding, zouden wy veel gedwaald, en daardoor veel gemist hebben, en hebben wy, op zyn minst genomen, er zeer veel door in tyd uitgewonnen.

Kaart van de Taunus

Detail uit de Nieuwe Winkler Prins atlas, 1963.

Een werkelyk poëtisch aan zien Een herinnering aan het Taunusgebergte, 1872

Herinnering
aan
eene tour door het Taunusgebergte
in
Augustus 1872.

1872		Reisroute	bladzijde
Zaturdag	3 Augustus	Spoor tot Lorch	1
Zondag	4 "	Wisperthal - Schwalbach	4
Maandag	5 "	Schlangenbad - Wiesbaden	7
Dingsdag	6 "	Wiesbaden - Hofheim	10
Woensdag	7 "	Hofheim - Frankfort	14
Donderdag	8 "	Offenbach - Frankfort	17
Vrydag	9 "	Mainz - Hofheim - Köningstein	19
Zaturdag	10 "	Groote Feldberg - Soden - Mainz	23
Zondag	11 "	Coblenz - Ems	27
Maandag	12 "	Nassau - Ems	29
Dingsdag	13 "	tehuisreis	32

[1] Myn primitive plan om eene tour door Graauwbunderland te maken, als vervolg op myne vroegere Zwitsersche en Tirolsche reizen, moest tot mynen grooten spyt door gebrek aan tyd, onuitgevoerd blyven, en konde ik maar weinige dagen, vry af nemen, tot eene korte uitstap naar het Taunusgebergte.

De Procureur M[eeste]r H G Kronenberg, verklaarde zich bereid, mynen reisgenoot te zyn en vertrokken wy

Zaturdag den 3 Augustus 1872 om 8.20 uur per spoor uit Deventer, en verder over Emmerich het beloofde land te gemoet.

Te Duisburg overviel ons eene zware donderbuy die in de trein, wel is waar, ons niet hinderde doch als voorbode van weersverandering niet zeer welkom was. Na langdurige hitte, bestond hiervoor dan ook alle vrees, en behielden wy onze geheele reis, byna immer slecht weder.

Ons plan om over Keulen op Deutz te gaan, en [2] den regter Rhynoever te houden, leverde het bezwaar op, my reeds van vroeger bekend dat te Keulen te naauwernood tyd overblyft om van het eene, naar het andere Station te ryden, en verlieten wy dus, op raad van den Conducteur, te Mühlheim, regt tegen over Keulen, den trein, en spoorden, onmiddelyk met eene locaaltrein, in eenige minuten naar Deutz, en ging het ook daar, dadelyk verder over de Giessener baan, die wy te Freisdorf verwisselden, voor de regter Rhynoeverbaan.

Zonder het minste oponthoud, spoorden wy nu immer per sneltrein naar Lorch door, waar wy te 6½ uur, zeer hongerig aan kwamen, want, uitgezonderd een broodje, in der haast te Freisdorf, van 't buffet mede in den trein genomen, hadden wy van Arnhem af, geen tyd gehad, iets te bekomen.

In het goede Hotel "Zum Schwan" echter, wist men voor dit bezwaar, uitmuntend raad.

De regter oever van den Rhyn, was ons als afwisseling op het gewone traject, zeer goed bevallen. Het rivierdal blyft wel is waar hetzelfde, maar treden de bergen aan den linkeroever nu beter in 't gezigt.

[3] De ligging van Lorch, aan 't fraayste gedeelte van den geheelen Rhyn, tusschen Coblenz en Bingen, dicht voor laatstgenoemde plaats, is verrukkelyk, maar is het, even, als alle stadjes, aan de rivier, inwendig vuil en ongeregeld gebouwd. 't Ligt schilderachtig aan den ingang van het Wisperthal, waar de Wisper in den Rhyn stroomt.

Uit den tuin, die zich vóór 't Hotel, terrasvormig tot aan den Rhyn uitstrekt, zagen wy de statige stroom, en de hooge digtbegroeide bergen, in het wegstervend avondlicht, heerlijk schitteren.

Plechtige stilte heerschte in de natuur, toen plotseling, een ongewoon, immer sterker wordend, vreeselyk gedruis, onze aandacht trok.

Twee vurige oogen, gevolgd door eene ry zwarte vierkante gedaanten, rolden, onder hevig gerammel, over den smallen strook grond, tusschen den tuin en de rivier, en kregen wy de overtuiging, dat in den donkeren, eene nachttrein, als voorby gevlogen was.

De avondlucht werd langzamerhand koel en begon het raadzaam te worden, in huis te gaan, en door de ongewone inspanning van den dag, zochten wy reeds vroegtydig onze legersteden [4] op. Na eene verkwikkende nachtrust wandelden wy

Zondag 4 Augustus reeds vroegtydig het Wisperthal in. Aangenaam frisch weder begunstigde onzen tocht. Het in der daad schilderachtige dal, ingesloten door vry hooge bergen, begroeid met digt houtgewas, en gestadig afgewisseld door welige akkers, is over 't algemeen weinig bewoond, en heerscht er, door den zondag, zoo luttel vertier, zoowel op den straatweg, die het geheele dal, tot aan Langenzeifen doorloopt, als op de akkers zelve, dat het soms niet geheel, van eentonigheid vry te pleiten is.

Na eene poos wandelens, vestigde de begeleider onze aandacht, op eene minerale bron, die in eene weide ontspringt. De regering heeft, rondom het opborrelende water, eene put van ongeveer eene el diepte laten metselen, en deze overdekt, met eene soort koepel, met zitbanken, en verder nog eene drinknap aan eene ketting bevestigd. Het water is lekker zonder juist, zeer sterken staalsmaak te bezitten. Om half tien kwamen wy aan de Kammerberger-Mühle, een schilderachtige [5] watermolen, met eenige behuizingen en eene ruïne van denzelfden naam op de bygelegen berg. Eene poos rustens, in eene zeer slechte Weinschenke, gaf kracht tot de verdere tour, zoodat we om elf uur de Lauxbrug bereikten waar evenzeer eene watermolen, eene onbeklimbare ruïne, eene herberg en verdere getimmerten, het reeds zoo schilderachtige dal, een werkelyk poëtisch aan zien gaven.

Vóór de herberg, die van veel beter allooï was, dan de vorige, had men eene groote verranda of beter nog [een] koepel gemaakt die geheel met wilden wingert bedekt, zeer uitnoodigde om eene poos te toeven, vooral omdat de uitzigten door het dal naar alle zyden, even mooy waren.

Een eind verder, overviel ons eene regenbui waarvoor wy, in het eerste, het beste huis dat zich aan onze blikken voordeed, gingen schuilen. By onderzoek bleek het door Cretenzers bewoond, wier idiotisme eenen treurigen en ontzettenden wanklank, in het heerlyke landschap vormde.

In Gerolstein, een gehuchtje van weinig meer belang, dan de beide voorgaande, hielden wy [6] niet stil, en bereikten, na twee uur marcheren, en daarna, een half uur, stevig klimmen, s middags te 2 uur, het dorpje Langenzeifen, dat op een wyd bergplateau ligt. Zeer moede en warm, hoopten wy daar onze krachten te versterken, maar die verwachting, was geheel ijdel, voor zoover het eten en drinken aangaat.

Zure, genoegzaam ondrinkbare wyn en zuur brood, was al wat te bekomen was, gelukkig dat de kippen in Langenzeifen, het eijerenleggen niet verleerd hadden.

Na nog een uur wandelens, over eenen aangenamen weg, door een landschap, dat een geheel ander karakter vertoonde, als het zoo even verlaten dal, bereikten wy om half vyf, het Hotel Wagner in de badplaats Schwalbach, en hadden nu in 't geheel 7 uur gemarcheerd, inclusief al het klimmen en dalen.

Deze, voor ons, zoo ongewone inspanning, zoude eene poos rustens, volkomen gerechtvaardigd hebben, doch de bezigtiging van de badplaats, op het meest glansryke oogenblik dat is gedurende de promenade tyd van 5 tot 7 uur, was nog verkiesselyker.

[7] Tal van badgasten circuleerde rondom de uitmuntende muziek in het fraay aangelegde wandelpark, en viel het slotaccoord, tegelyk in, met eene regenbui, die ieder stadwaarts dreef. Wy volgden de groote file, wandelden de stad daarop geheel door, en vonden later by den toenemenden, zwaren regen, eene goede retraite in het uitstekende bierhuis by Pfeifer aan de markt, in de nabyheid van ons Hotel, waar een stevig souper, ons de schade van het slechte middagmaal deed vergeten.

De stad Schwalbach, met hare nette badinrigtingen, en veele fraaye huizen, maakt eenen zeer aangenamen indruk. De ligging is fraay, in eene breedte, door meer of minder hooge heuvelreeksen omzoomde vallei.

Maandag 5 Augustus weerklonken reeds te 6 uur, de toonen der muzyk, in de Cur-anlagen welke s'morgens en s'avonds by verschillende bronnen speelt, en die de badgasten, gedurende de drinkkuur, tot eene aangenamen afleiding strekt. Ik wandelde het fraay aangelegde plantsoen rond, terwyl

myne reisgenoot [8] middelerwyl een staalbad ging nemen.

Te 8 uur wandelden wy naar Schlangenbad. Het weder dat s'morgens nog droog, hoewel onaangenaam was, veranderde al spoedig in regen, en later in zulken sterken regen, dat wy blyde waren, in een achterop komend rytuig, mede te mogen ryden.

In een uur tyds, waren wy te Schlangenbad in het groote Hotel Victoria.

De weg biedt aanvankelyk weinig, doch dicht voor Schlangenbad, verandert dit, en rydt men tusschen fraaye digtbewasschen bergen, tot eindelyk het vriendelyke badplaatsje, als tusschen de hoogten ingekneld, zichtbaar wordt.

Onder afwisselende regen buyen, bezagen wy de fraaije aangelegde wandelingen en badétablisementen en beklommen toen, eene van de bergen, waar men uit een tentje, by heldere lucht, een mooy uitzigt over de plaats en den omtrek heeft, dat door de nevelen, voor ons grootendeels verloren ging.

In tegenstelling met Langen-Schwalbach is Schlangenbad, maar van kleinen omvang.

Eerst genoemde kan eene stad, en de laatste, [9] buiten de etablissementen, ter naauwernood een dorp genoemd worden, welke ligging, intusschen, oneindig rianter, doch by regenachtig weder, ook veel somberder is.

Midden in de plaats, vóór een van de hotels, verryst een zuil, met thermometer en controleur die niet veel goeds voorspelde, en evenwel klaarde, te 12 uur, het weer op, de zon brak door de wolken en maakten wy toen nog eene fraaye wandeling, over de hoogten aan de achterzyde van ons Hotel.

Na de uitmuntende table d'hôte, huurden wy een einspänner, om ons naar Wiesbaden te brengen. De weg slingert prachtvol, tegen de bergen op, en geven perce's in het digte houtgewas, van tyd tot tyd, de heerlykste vergezigten, over het pas verlaten dal.

Na anderhalf uur rydens, waarvan de tweede helft, weder in continueelen regen, kwamen wy te Wiesbaden, en namen onzen intrek in het Hotel Einhorn, dat ongelukkig van den derden misschien wel vierden rang bleek, doch tot onze verwondering, logeerden wy er uitmuntend en dood goedkoop. Table d'hôte werd er niet gehouden, maar wel eene portionstafel [10] met een vast menu voor iederen gast, zoo, als ik dat nergens te voren getroffen had.

Onder ontzettenden regen, begaven wy ons naar de Cur-zaal, bezagen in-passant de mooye, maar peperdure winkels, onder de Colonades, en daarna de vele en prachtige speelzalen, om ten slotte den avond te eindigen in de restauratie van het Curhaus.

Ontzettende massas menschen uit alle wereldstreken, wemelden hier overal door elkaar hetwelk veel afleiding gaf, op eene langen regenachtigen zomeravond.

Dingsdag 6 Augustus, gingen wy s'morgens om half zeven naar de Kochbrunnen, de voornaamste van Wiesbaden's bronnen, waar lange, overdekte zuilengangen aan het groote tal van badgasten, de gelegenheid geven om droogvoets, te midden der stad, al wandelende, het genezende bronwater te kunnen drinken, onder begeleiding van uitmuntende muziek, die het tooneel, allen luister byzet.

Al spoedig hadden wy dit gezien, en door beter weder uitgelokt, namen wy liever eene fiacre naar de Platte, het jagdslot van den voormaligen Hertog van Nassau, [11] dat 1511 voet hoog, op de bergen, aan de oude landstraat naar Limburg ligt.²⁰

De weg er heen is bekoorlyk, en boven van het platte dak, geniet men een uitstekend vergezigt, vooral zuidelyk, naar de kanten van Darmstad en Mainz. Door eene groote kyker, konden wy de rytuigen en menschen op de brug te Mainz onderscheiden. Noordelyk en Noordwestelyk is het uitzigt door hoogten en bosschen meer bedekt.

Het is onbewoond, sedert de groote politieke catastrofhe van 1866²¹, en heeft de huisbewaarder de bevoegdheid, het aan de bezoekers te laten zien.

Behalve de fraaye koepelvormige vestibule, behangen met tal van hertenkoppen, en een ameublement geheel van hertshoorn, in de woonvertrekken van den Hertog, biedt het weinig merkwaardigs. Naast het kasteel bevindt zich eene herberg.

Op de terugrid sloegen wy links af, door een' belommerden hollen weg, en stegen uit aan den voet

20 De Platte, jachtkasteel van de graven van Nassau, werd in 1824 gebouwd op 505 meter hoogte.

21 Pruisen raakte in oorlog met de meeste Duitse staten en annexeerde in 1866 Schleswig-Holstein, Hannover, Nassau, Hessen-Cassel en de stad Frankfurt (R.R. Palmer en J. Colton, *A history of the modern world*, New York 1971, pagina's 571-572).

van den Neroberg, waar wy de Russiesch-Grieksche Kapel gingen bezien.

't Is een mooy gebouw, met vergulden torens²², [12] inwendig zeer bont²³, als al de kerken van de Grieksche eerdienst. Een sarcophaag met het marmeren beeld van de Hertogin Elisabeth Michaelowna gestorven in 1845, is uiterst bezienswaardig.²⁴ Het ensemble heeft veel overeenkomst, met de Grieksche Kerk te Genève, en ook met de Apolinariskerk te Remagen.

Het weder, dat hoe langer hoe mooyer geworden was, schonk ons eene aller aangenaamste terugwandeling naar de stad, die ik in zyne volle lengte en breedte ging bezien.

't Is eene levendige nette plaats, met ruime boulevards en verscheiden groote en fraaye gebouwen. De R.C.Kerk²⁵ deed my, wat het inwendige betreft, veel overeenkomst vinden met die te Deventer. De beide torens zyn zeer mooy en slank.

De namiddag besteedden wy meer bepaald om de plantage, rondom de Curzaal te bezigtigen. Heerlyke belommerde wandel- en water partyen, strekken zich ver achter het gebouw uit. Te vyf uur ongeveer, begon de geheele schaar van vreemdelingen, die Wiesbaden jaarlyks, als overstroomt, in de Curgarten te zamen te trekken. Uitmuntende muzyk weer[13]klonk in de fraaye dreven, de groote fontein sprong en deed haar waterdruppelen in de zon schitteren, en duizenden menschen, in uitgezochte toiletten, zaten of wandelden in het genot der heerlyke natuur; doch neen! niet allen komen er, om die mooye natuur te genieten. De open ramen der speelzalen geven drie à vier rijen van spelers te zien, die om de roulette en de trente et quarante tafels zich verdringen. 't Is immers spoedig gedaan met hun genot.²⁶

Den eersten October toch, worden alle speelbanken, met uitzondering van Monaco, opgeheven.

't Valt intusschen niet te ontkennen, dat die opheffing, voor verscheidene badplaatsen, een' moeyelyk te overkomen slag, en voor sommige wel eens den doodsteek konde zyn.

Ons vluchtig bezoek te Wiesbaden, spoedde nu ten einde. Om half zeven spoorden wy van daar, over Kastel naar Station Hattersheim. De beroemde wynbergen van Hochheim, aan onze linkerhand, geven weinig afwisseling, en evenmin de vlakke oevers van den Main aan onze regterzyde; de eentonigheid wordt alleen afgebroken, door het gezigt van Mainz tegen over Kastel, en het uitzigt op den Taunus [14] keten, in de verte, die wy langzamerhand meer naderden. Te Wallersheim zyn wy er nog een uur gaans van verwijderd, waartoe eene volgepropte omnibus ruim drie kwartier behoeft; doch geen nood, wy zyn reeds blyde, de bergen, weder te ontmoet te gaan.

Juist by het vallen van den avond, bereikten wy het dorpje Hofheim, waar het uitmuntende en goedkope Hotel Krone, ons gastvry opnam.

Wy vonden er vele loge's, meerendeels badgasten van de kleine Hofheimer Wasserheilanstalt.

Woensdag 7 Augustus vingen wy, te half acht, onze wandeling door het Taunusgebergte aan na vooraf eenen pakdrager, voor onze kleine bagage te hebben gezocht.

In overleg met onzen' Herr Gastwirth, hadden wy eene wandelroute vastgesteld, weinig denkende, dat die zoo spoedig, tot een onverwacht einde zoude geraken.

Wy begonnen met naar de Hofheimer Kapel²⁷ te klimmen, die een half uur, buiten het dorp op eene vooruitspingende aanmerkelyke hoogte gelegen, nagenoeg van Frankfort af, tot Mainz toe, uit de spoor zigbaar is. Wy stelden ons voor, van daar het fraaij vergezigt te genieten, [15] dat werkelyk uitstekend moet zyn, doch eenige donderslagen, op onze heenwandeling, deden het ergste vreezen, en inderdaad, boven gekomen, was de lucht digt beneveld, en begon de regen al onmiddelyk te vallen. De kapel zelve, een eenvoudig witgepleisterd gebouwtje, was gesloten. Wy schuilden eenige oogeblikken in eene tent, ten gerieve der kerkgangers, in het bosch geplaatst dat de kapel van de noordzyde insluit, doch de vooruitzigten op weersveranderingen, waren zoo luttel, dat we besloten, onmiddelyk naar Hofheim terug te keeren. De buy brak intusschen met volle kracht los, en werden we door den

22 Vijf koepels met Russische kruizen. De middelste koepel is 55 meter hoog.

23 Een rijke iconostase, gedecoreerd met voorstellingen van heiligen op een gouden achtergrond.

24 Elisabeth Michaelowna was een dochter van Michael, de jongste broer van tsaar Nicolaas I en eerste echtgenote van Adolf Wilhelm August Karl Friedrich hertog van Nassau. De kapel werd in 1855 haar grafmonument.

25 De Sint-Bonifatiuskerk, gebouwd van 1844 tot 1849.

26 Rond 1870 werd campagne gevoerd tegen het gokken en kaartspelen.

27 De Witte Kapel van Hofheim.

ontzettenden regen, als naar beneden gespoeld, zoodat wy dan ook, doornat in ons hotel terug kwamen.

De correspondentie was nu de gereedelyke toevlucht, in de hoop dat tegen den middag het weder konde opklaren, wanneer de buy voorby gedreven zoude zyn. Te twaalf uur werd het dan ook werkelyk droog, en profiteerden wy daarvan dadelyk, om het plaatsje in oogenschouw te gaan nemen. De ligging is lief, aan den voet van den Taunus, en wordt het besproeid door de Schwarzebach, die verder [16] zuidelyk langs Hattersheim naar den Main vloeit. Aan den ingang van de plaats, heeft men van eene oude boogbrug, die de beek overspant, eene fraaye kyk, in het schilderachtige Lorsbacherthal, hetwelk voor ons het beloofde land vormde, maar dat wy nu, even als Mozes, zaliger gedachtenis, den rug moesten toewenden, om dat het weder op nieuw begon te regenen, hetwelk eene verandering van reisroute, onmisbaar, na zich sleepte.

Wy bezagen nog de RC. Kerk, een vry net gebouw, in 't midden van de plaats op een verhoogd kerkhof gelegen, en reden, na afloop der goede table d'hôte, onder eenen lieflyken en gestadigen regen naar Hattersheim terug en verder per spoor naar Frankfort.

Wy gingen logeeren in 't Hotel Schwan op de Steinweg, dicht by de Theaterplatz, een prachtig, enorm hotel van den eersten rang, waar in 1866, de vrede is geteekend geworden.²⁸

De regen hield by tusschen poozen wat op en ofschoon het guur bleef, wandelden we Frankfort om en door, bezochten het Gerlach-Zomertheater, waar voorstelling, restauratie en publiek alle beneden het middelmatige bleven, en verlieten [17] dan ook, met de pauze, die weinig aanlokkelyke inrichting, welke zich in de Gutleutstrasse bevindt, om nog wat over de Seil te flaneren en er de winkels by avond te bezien, doch waren die, even als elders in Duitschland te 8 uur reeds gesloten. Wy namen dus onze toevlucht tot het groote bierhuis Bavaria, aan de Schillersplatz, om den dag ten laatste te eindigen, met te soupeeren in de prachtige eetzaal van ons eigen Hotel en intusschen onze plans vast te stellen voor den volgenden dag

Donderdag 8 Augustus. Wy kwamen overeen dat myn reisgenoot, de verschillende merkwaardigheden van Frankfort in oogenschouw zoude gaan nemen, die my van vroeger alle bekend waren, terwyl ik in den voormiddag een' korten uitstap voor zaken, naar het naburige Offenbach zoude doen.

Ik vertrok daartoe per eerste trein, en was in een kwartier reeds, op de plaats myner bestemming, waar ik in den vorigen winter ook een paar dagen had gelogeerd. Na het afdoen myner handelsaangelegenheden, bragt ik een uurtje, zeer aangenaam door in het Hotel Stadt-[18]-Cassel, in het gezelschap van eenige, my van vroeger reeds bekende, heeren. Het gevolg hiervan was, dat ik de trein miste, en my per fiacre naar Lachenhauser, en om de onophoudelyke stortregens, nog boven dien, per vigilante de Main over, naar de stad moest laten terugbrengen.

Ik liet my afzetten, aan het Theater, om plaatsen voor de opera te nemen, en vond ik mynen reisgenoot, aan de table d'hôte in 't Hotel terug, even moedeloos gestemd als ik zelf, over het ontzettend slechte weder.

Na het eten, gingen wy met de uitmuntend ingerigte wagen der Tramway, langs de Bockenheimerstraat, die gedurig aan den Velperweg by Arnhem herinnert, naar den Zoölogischen tuin. Er zoude muzyk en vuurwerk zyn, ter eere van het veertien jarig bestaan, doch tengevolge van den regen, die nog by tusschenpoozen bleef vallen, was dit feest uitgesteld.

De inrichting is betrekkelyk nog jong, en de collectie dieren dus nog klein, maar aanvankelyk niet onaardig. De lieve aanleg belooft voor het vervolg goede resultaten als het terrein maar niet te klein blykt. [19] Achter in den tuin, geniet men van eene kunstmatige hoogte, een heerlyk uitzigt, op de voornaamste toppen van het Taunus-gebergte. In de restauratie bekwamen we, uitmuntende thee, wel eene uitzondering op de algemeene regel in Duitschland.

Met dezelfde tramway keerden we ook naar de stad terug, maar nu op de Imperiale omdat het droog was, en het uitzigt dan veel ruimer is.

Te half zeven ving de Opera aan, waar wy eene uitmuntende opvoering van den Tannhauser van Wagner bywoonden.²⁹ Zang en décoraties waren uitstekend; jammer dat de hoogere rangen zoo slecht bezet waren.

28 Frankfurt was van 1815 tot 1866 een van de vier vrije steden van de Duitse confederatie. Na 1866 was het een Pruisische stad.

29 Wilhelm Richard Wagner voltooide de opera Tannhäuser in 1845.

Een klein souper in de restauratie van 't Hotel de l'Europe aan de Göthe-platz, besloot den verderen avond.

Niettegenstaande den geduchten regen voormiddags, had myn reisgenoot den tyd niet onnut laten voorbygaan, maar de merkwaardigheden van Frankfort voldoende, naar zynen zin, bezien, weshalve wy resolveerden om

Vrydag 9 Augustus per trein te 7¼ uur [20] langs den zuidelyken Mainoever naar Mainz te gaan. Het weder was veel beter en klaarde, onder het spoorren nog gedurig op, zoo dat we reeds spyt gevoelden, niet naar Hattersheim, te zyn gegaan om de Taunus tour ten tweeden male te proberen. Nog vóór wy echter te 9 uur te Mainz kwamen hadden wy reeds een nieuw plan geërrangeerd, en wel om, ingeval het weder zyne belofte van beterschap gestand deed, per trein van half één onmiddelyk terug te keeren, en dan den voormiddag, aan de bezigtiging van Mainz te besteden.

Na onze kleine bagage aan 't Station in bewaring gegeven te hebben, wandelden we, de geheele stad door, die met uitzondering van enkele fraaye pleinen en straten, verre by Frankfort, moet achterstaan, waaraan de uitgebreide vestingwerken, wel veel toe zullen bydragen.

De zeer sterke vertegenwoordigde, militaire magt, en het overgroote getal R.C. geestelyken geven ook geen' zeer aangename indruk.

De straten zyn veelal krom, en de Dom, die [21] aan de markt grenst, is zoodanig door huizen ingesloten, dat men ter naauwernood er een' goeden aanblik op kan bekomen.

Inwendig is 't een trotsch gebouw, met eene schat van monumenten op de graven der Mainzer Aartsbisschoppen.³⁰

De ligging der stad aan den Rhyn, zoude zeer fraay kunnen zyn, wanneer niet ongelukkig de spoorbaan, met hare vele gebouwen, de kaay langs de prachtige woonhuizen geheel bedekte. Het nieuwe wandelpark aan de Zuidzyde der stad juist tegenover de zamenvloeying van Rhyn en Main, moet bezienswaardig zyn, doch mankeerde ons daartoe den tyd.

Na het wisselen van Hollandsch bankpapier tegen Zuidduitsche munt met een verlies van 2%, en na een vluchtig diner à la carte aan 't Station, verlieten wy Mainz weder.

Per spoorboot den Rhyn over, tot Kastel en verder per spoor kwamen wy om één uur te Hattersheim vanwaar ons, een einspänner naar Hofheim bragt.

Zonder nu de kapel op nieuw te bezoeken wandelden we te twee uur, onmiddelyk [22] het schilderachtige Lorschbacherthal in.

De Chaussée loopt eerst langs de nette Wasserheilanstadt en verder, nu eens langs den regter en dan weder langs den linker oever van de Schwarzebach, die tal van molens in beweging brengt, waardoor veel levendigheid ontstaat.

Na verloop van twee uur kwamen wy te Eppstein, een allerliefst dorpje, in eene naauwe bergkloof, waar de weg zich splitst. Wy sloegen regts af, na het dorp, dat links ligt, eerst eens doorgedaan te zyn, en bereikten al spoedig eene, door de beek gedrevene oliemolen, die tegelyk uitspanning is.

Een half uur wandelens, door een zeer naauw bergdal bragt ons te Fischbach, daarna een uurtje gaans, over een bergplateau te Schneidhain en ten laatste nog een half uur zacht klimmende over een voetpad, dat door frische weiden, in een prachtig landschap, naar boven slingert, te zeven uur in het groote dorp Königstein.

Hier is het glanspunt van den geheelen Taunus, de koudwater-badinrichting, die er zich bevindt wordt dan ook druk bezocht.

Het dorp ligt schilderachtig, in een golvend [23] landschap, omringd van bergen van verschillende hoogte, terwyl onmiddelyk by het dorp, op eene er van, de ruïne van de voormalige bergvesting Königstein zich bevindt, die in 1300 door de Franken geslecht is.³¹

Naar de overblyfselen te oordeelen, moet het een groot gebouw, met vele verwelfde gangen en kazematten geweest zyn.

De uitzigten boven zyn onvergelykelyk schoon, vooral met zulk eene fraaye zonsondergang als toen plaats vond. De lucht was zoo helder dat het nieuwe hotel boven op den grooten Feldberg duidelyk te

30 Niet alleen aartsbisschoppen liggen hier begraven maar ook keizers, keurvorsten en leden van enige belangrijke families.

31 Het fort Königstein, gelegen op een hoogte van 460 meter, werd al vermeld in 1225 en werd in 1796 door de Fransen verwoest.

onderscheiden was. Nog veel langer zoude ik boven hebben willen toeven.

Het hotel Löwe of Post, vroeger gedeeltelyk klooster, is een groot gebouw, dat zich langs twee zyden der markt uitstrekt met een' fraayen tuin, opgesierd door fonteinen en bassins voor forellen en goudvisschen.

De talryke logés, meest allen badgasten ontbeten, met mooy weder, geregelt in de open lucht en volgden wy dat goede voorbeeld op

Zaterdag 10 Augustus. Nog vóór het ontbyt bezocht myn reisgenoot, die den vorigen avond om vermoeidheid teruggebleven was, de ruïne [24] Königstein. Zyne rapporten over het weder, waren maar middelmatig, er hingen dampen, die voor de vergezigten, op den Grooten Feldberg, niet veel goeds beloofden.

Het beste hoopende, vingen wy te zeven uur onze wandeling echter welgemoed aan, immer den straatweg langs, die ons in twee uur tyds boven op den top van den Feldberg bragt.

Het landschap dat men doorgaat is fraay en vol afwisseling. Ongeveer halverwege kwamen de gevreesde nevelen meer en meer opzetten, en bovengekomen, lag alles in digte wolken gehuld. 't Was er koud en bleek onze klim geheel vergeefs.

Het hotel boven op den top ligt op 2708 voet³², 't is byna voltooid, en zal later verscheidene logés kunnen bergen. Na een uurtje toevens gingen wy in gezelschap van eene heer uit Würzburg, die wy boven troffen, het plateau een rond, alleen van de noordzyde was op den voorgrond schemerachtig iets van het landschap te onderscheiden. Wy besloten dus om half elf, gezamentlyk, weder af te dalen, en volgden daartoe, op raad van iemand uit [25] 't hotel, een voetpad, dat nader zoude zyn en dat door digte bosschen slingert. Al spoedig waren wy volkomen verdwaald, en moest het compas ons telkens de rigting aanduiden. Beneden de wolkenlaag gekomen, lag het landschap, weder in fraayen zonneschyn, en bereikten wy eindelyk het liefelyke Wiesenthal, en daarna het dorp Falkenstein aan den voet van een' berg, die bekroond wordt door eene ruïne van denzelfden naam. Ons voetpad liep over de onderste helling van dien berg, welke aangenaam belommerd, evenwel fraaye uitzigten aanbiedt, voor al uit een tentje, op eene vooruitspringende rots gebouwd, waar het geheele dal met het dorp Königstein te overzien is, en traden wy te half een, vermoeid en warm ons hotel, van de tuinzyde weder in.

De uitmuntende table d'hôte, van 80 à 100 personen werd in de groote tuinzaal gehouden die aan de tuin zyde, geheel uit openslaande ramen bestaat, en die aan de gasten, eene aangename gelegenheid geeft, om na 't eten, al wandelende een kop koffy te drinken. Opkomende regen echter, dreef ieder al spoedig, in de zaal terug [26] zoodat wy maar blyde waren, te vyf uur per post naar Soden te kunnen vertrekken.

De weg loopt door een allerprachtigst landschap, waarvan men in eene volgepropte omnibus, helaas niet veel te zien krygt.

In een half uur, was de rid reeds volbracht en werden we te Soden uit onze gevangenschap verlost en hadden wy nog juist den tyd dat vriendelyk badplaatsje door te gaan. 't Ligt reeds buiten de bergenreeks en doet met zyne fraaye villa's, en curgarten, eenigermate aan een net Geldersch dorp denken.

Te zes uur vertrok de trein naar Station Höchst, over een spoorbaantje, dat alleen zomer's, ten gerieve der badgasten, wordt geëxploiteerd, en dat een' zytak vormt, van de groote lyn Frankfort - Kastel, die we nu ten derden male passeerden.

Te Kastel besloten we, om niet met de spoorboot, maar over de schipbrug naar Mainz te gaan, die de langste is, over den geheelen Rhy, en waarop men trotsche riviergezigten zoowel stroomop- als afwaarts heeft.

[27] Te Mainz namen wy te zeven uur, onzen intrek in het groote Hotel de Hollande aan de kaay.

Publieke amusements waren er dien avond niet, doch zoude er muzyk in ons Hotel zyn. Wy flaneerden dus eerst nog een uurtje door de stad, en passeerden den verderen avond in de nette speisezaal van ons Hotel, waar een werkelyk vry goed kwartet, zich by tusschenpoozen deed hooren.

Zondag 11 Augustus, vertrokken wy om 9 uur uit Mainz, om per Salonboot "de Wilhelm" den Rhy af te stoomen. Deze prachtig ingerigte booten loopten uiterst snel, en leggen byna nergens aan. Op het geheele traject tot Keulen, alleen slechts te Bieberich, Bingen, Coblenz en Bonn. In vier uren tyds,

32 De Grote Feldberg is 880 meter hoog.

was het eind tot Coblenz dan ook reeds afgelegd.

Wy bleven voortdurend op het dek, om het mooiste gedeelte van den Rhyn, volop te kunnen genieten, want ofschoon het winderig en koud was, werden toch de omringende bergen helder door de zon verlicht.

Hier moest ik nu van mynen reisgenoot scheiden, die tot Keulen, door varende, direct [28] naar Holland, wenschte terug te keeren, en namen wy op de boot afscheid, waarna ik my onmiddelyk naar het Hotel Zum Riesen begaf, dat juist tegenover de aanlegplaats gelegen is, om vóór het vertrek der trein naar Ems te 8 uur, aan de uitmuntende table d'hôte mede te eten, en had ik nog maar te naauwernood den tyd, om per fiacre naar 't Station te ryden. Ik spoorde toen aldra, over de groote spoorwegbrug het Lahn-thal te gemoet en nam, te 4 uur te Ems aangekomen, myn verblyf in het, my van vroeger bekende Hotel de Flandre, dat sedert myn vorig bezoek in 1865, eene belangryke uitbreiding had ondergaan, door de zamen voeging met het Pension - Stadt Antwerpen, in welk laatste my eene kamer werd aangewezen, die een heerlyk uitzigt had op de Lahn, en de tegenovergelegen bergen met de Mooshütte.³³

In de Cur-lysten vond ik al spoedig het Hotel Braunschweiger Hoff aangewezen, als de tydelyke woonplaats van myne nicht Stroink en myne zuster Bethje, en maakte ik my op weg, om die beide dames te bezoeken, [29] na vooraf aan de post, een' brief met goede tydingen van huis, in ontvangst genomen te hebben. Myne visite was intusschen te vergeefs, de dames waren uit, en wist ik dus niet beter te doen, dan my by de groote stroom van wandelaars te voegen, op de promenade vóór het badhuis, vervolgens ging ik eenigen tyd voor het Curhaus zitten, onder het genot van de muzyk, en daarna in de leeszaal om, zoo mogelyk, Hollandsche couranten te zien, waar na ik te half negen myne visite met goed succes herhaalde, en met de beide dames eenige plannen voor den volgenden dag beraamde. Een kort souper à la carte, vormde de slotseène van dezen dag.

Maandag 12 Augustus ging ik een heerlyk staalbad nemen in het nieuwe badhuis, bragt toen een uurtje op de promenade door, by de muzyk, onder het drinken, van een glas staalwater, en ging ik daarna heerlyk ontbyten in den tuin van myn hotel.

Ik had den vorigen avond, de dames uitgenoodigd, eene tour naar Nassau te maken, en huurde ik daartoe een open rytuig waar[30]mede we om 10 uur afreden, het heerlyk Lahnthal verder in. De weg biedt voortdurend veel afwisseling, halverwege rydt men door het weinig beteekenend dorpje Daussenau, dat lief gelegen is, en binnen een uur is men te Nassau. Wy reden dit stadje, onmiddelyk geheel door en stegen aan de overzyde der fraaye spoorwegbrug uit. De ligging van Nassau is hoogst schilderachtig, en maakt het inwendige in tegenstelling met andere diergelyke Duitsche plaatsen, eenen aangenamen indruk.

Wy zonden het rytuig naar 't Logement Nassau en beklommen toen de hoogte, waarop zich het Monument van Baron Von Stein bevindt, 't welk in dit voorzomer plechtstatig door den Duitsche Keizer onthuld is.³⁴

Het wit marmeren standbeeld van colossale afmeting, staat in eene gothischen toren van rooden zandsteen, op een verhoogd voetstuk omringd door een yzeren hek. Het geheel is zeer mooy en voldoet uitermate.

Na eene poos toevens in den terras vormige tuin van 't hotel, waar men heerlyke vergezigten over de stad, en het dal met de om[31]liggende bergen heeft, keerden wy zeer voldaan naar Ems terug.

Ik dineerde aan de table d'hôte van 't Pension Braunschweiger hoff, en wandelde, later op den namiddag, met de beide dames naar 't Schweizer haus, eene restauratie achter het nieuwe badhuis, tegen de berghelling gelegen waar men een uitmuntend gezigt over Ems met al zyne Cur-inrichtingen en villas heeft.

Bethje en ik strekten onze klim nog een heel eind verder uit, tot aan den Toren³⁵, die de berg bekroont, en die veel hooger is, dan de Concordia-toren, aan de overzyde van het dal. Het vergezigt is zeer uitgestrekt, en inderdaad prachtvol vooral met zulk heerlyk weder en schoone zonsondergang, als we dien dag mogten genieten. Terugkeerende bezagen wy nog het Pavilloen, mede eene restauratie, die

33 Paviljoen Mooshütte.

34 Sedert 1871 staat een standbeeld van baron von Stein, minister van staat van Pruisen, op een constructie uit rode zandsteen van 20 meter hoog

35 De vesting-toren van de ruïne van het kasteel van Nassau.

wel is waar, wat hooger gelegen, dan het Schweizerhaus, weinig verschil van perspectief oplevert.

S'avonds gingen wy naar een uitmuntend en zeer druk bezocht concert in de Curzaal, en was de groote pauze zeer geëigend voor een kykje in de speelzalen terwyl na afloop van het Concert, de dames er mede een kort [32] bezoek bragten, om vóór de définitive sluiting van al wat speelzalen heet, haar offer aan de bank te brengen.

Dingsdag 13 Augustus. Myn bezoek te Ems spoedde nu ten einde. Om 8 uur ging ik, per sneltrein, de tehuisreis aanvaarden, na vooraf, staande voets afscheid genomen te hebben, van myne familie in 't Braunschweigerhoff. Langs de promenade van het badhuis gaande werd ik eenige oogenblikken, opgehouden, door de Infanterie, die met hare militaire muzyk, eene zeer verkwikkelyke afleiding verschafte, aan de badgasten gedurende de drinkkuur, die naar men beweert, ontzettend vervelend moet zyn, omdat die zoo geregeld, twee maal daagsch terugkomt.

Over Coblenz spoorde ik Holland te gemoet, en arriveerde, na een oponthoud van 2 uur te Keulen en een half uur te Arnhem, s'avonds te half acht in Deventer, zeer voldaan over de aangename reis, die niettegenstaande, de veelvuldige regens, my uitstekend veel genoegen had opgeleverd, en eene schat van aangename herinneringen belooft achter te laten.

Kaart van de omgeving van Baden-Baden

Detail uit de *Nieuwe Winkler Prins atlas*, 1963.

Even woest als prachtig

Beschrijving van een familiereis naar Baden-Baden, 1902

Beschrijving van de familiereis,
meegemaakt door:
Dr J.B. van Delden en echtgenoote,
Mejuffrouw Vuinst en de jongeheeren
P. en B. van Delden.
Enschede 1902

[1] Onze reis.

In het begin van de groote vakantie van 1902 zou de zoo verlangde reis ondernomen worden. Al lang voor dien tijd waren er al plannen gemaakt, hoe en op welke wijze de reis zou gedaan worden. In het eerst dachten wij over Parijs te gaan maar toen dat ons werd afgeraden, werd dit voorstel dadelijk maar in den doofpot gestopt. In elk geval zou de badplaats Baden-Baden het voornaamste deel van onze reis uitmaken. Veel bagage wilden wij niet meenemen, 1 of 2 toiletten waren voor 14 dagen meer dan genoeg. Dat hier vooral de baas van het spul heeft achter gezeten valt niet te ontkennen, maar wij moesten dan ook allen erkennen, dat zijn raad veel succes heeft gehad. Een paar dagen voor de heenreis trok Vader met Bertus naar Wilnis, om daar zijn geluk [2] bij het wisselen nog eens op de proef te stellen. De vangst was mager en schraal en beantwoordde zeker niet aan de verwachtingen. Het was dan ook in die dagen miserabel weer.

Dit deed niet veel goeds hopen voor de reis, maar toen de Zondag voor de afreis het weer prachtig was, waren allen vol goeden moet. Deze laatste Zondag kenmerkte zich door bijzonder veel drukte en leven in het anders zoo stille huis, koffers moesten gepakt worden, alles moest een beetje beredderd worden, de laatste instructies werden aan de meiden gegeven, zoodat op dien Zondagavond alles kant en klaar was. De wekkers werden op 5 uur gezet en toen droomden allen al van die heerlijke reis *naar* Baden-Baden, maar droomen zijn bedrog, dit kwam hier ook weer uit. Den volgenden morgen om 5 uur was het huis al in rep en roer, het was mij een gekakel van belang. Maar eindelijk was het plechtig oogenblik aangebroken, de huisdeur viel toe en de reis naar Baden-Baden was begonnen.

[3] Op Maandag 14 Juli waren wij op reis gegaan, 5 man sterk, te weten 3 dames en 2 jongens. Vader zou zich in Arnhem bij ons voegen. Een van de dames, Toos den Waming werd in Dieren afgezet, daar zij daar nog familie moest bezoeken. In Arnhem aankomende, keken wij dadelijk naar Vader uit, maar deze had ons al eerder opgemerkt dan wij hem. Door de 2 jongens werden de 3 koffers gauw uit de coupé geladen en daar stonden wij te wachten op den D-trein, die op tijd het station kwam binnestroomen. Toen pas begon de drukte van de reis. Van Enschede naar Arnhem was nog maar kinderspel geweest. Dat was mij een sjouwen en geroep en gezanik in de D-trein, daar was het einde van weg. Nog nooit zoo iets beleefd. De wagen naar Baden-Baden was propvol, daar kon geen mensch meer in. Zoo duurde het wel een klein halfuur voordat wij een plaats kregen, namelijk in een wagen naar Keulen. Wij hadden dus al dadelijk het plezierige vooruitzicht dat in Keulen het zelfde spelletje van nieuws aan zou [4] beginnen. Maar wij zaten dan toch nog wel eerste klas. Onder-tusschen had de trein er een aardig vaartje in gezet en waren wij al zoo zoetjes aan op Duitsch grondgebied gekomen. Dit was nu wel niet zoo heel erg maar visitatie is altijd een lastig ding. Dit geschiedde in Emmerik. Het liep gelukkig nog al vrij makkelijk voor ons af. Intusschen was het al vrij warm geworden en toen het ongeveer tegen 11 uur [liep] was de hitte onuitstaanbaar en daarbij was het in den trein één en al stof. Maar daar moet je niet om geven, daarvoor zit je ook in den D-trein. In dit gedeelte van de reis kwamen wij door de nijvere Rhijnprovincie. Vanuit de coupé was haast alles fabriek, rook en nog eens rook - Wij kwamen langs Wezel, Duisburg, Oberhausen en Düsseldorf, hebben echter van de tentoonstelling niets gezien. Wel namen wij eene groote drukte aan het station waar. De landstreek, die hier nog effen was, veranderde gaandeweg en in de verte konden wij al sommige heuvels zien liggen. Den Rhijn zagen wij niet eerder dan in Keu[5]len, waar wij ongeveer om 11 uur aankwamen.

Al heel in de verte konden wij den 154 M[eter] hoogen dom zien liggen. Maar wij pakten onze spullen al weer bij elkaar, want wij moesten een andere coupé zien te krijgen. Gelukkig kwam er in

den wagen naar Stuttgart en Karlsruhe een coupé vrij, daar de menschen, die daarin gezeten hadden, in Keulen uitstapten. Wij stapten gauw over en waren dus tot Karlsruhe al weer geborgen. De trein stond ongeveer een half uur in Keulen stil, welken tijd wij ledig maakten door het station eens op en neer te wandelen. Eindelijk stapten de menschen weer in en daar ging het weer heen in vliegende vaart naar het Zuiden. De streek werd al mooier en mooier, al meer en meer heuvels kregen wij in het gezicht. Jammer, dat het zoo gauw ging, wij hadden niet eens den tijd om alles eens behoorlijk op te nemen. Den Drachenfels kregen wij ook even te zien. Het eerste station dat wij na Keulen aandeden was Bonn.

Na Bonn kregen wij de Rijnstreek in al zijn pracht te zien. Wij spoorden rechts-Rheinisch [6] en hadden dus de mooiste kant van de rivier. Maar al die pret en al dat genot werd grootendeels bedorven door de ontzettende warmte die er heerschte. Meer en meer bergen kregen wij te zien totdat eindelijk, het grootste bewijs wel voor een bergachtige streek, wij door een tunnel spoorden. Het was schuin tegenover de Lorelei-Felsen. Mijn broer, die zich juist op zekere plaats bevond, zal altijd een aangename herinnering aan die tunnel hebben.

Ik heb vergeten te zeggen, dat wij ook langs Coblenz kwamen met zijn sterke vesting Ehrenbreitstein³⁶ en zijn prachtige Kaiser Wilhelm-denkmal.³⁷ Ook het groote Niederwald-denkmal³⁸ zagen wij vanuit den trein. Kasteelen en sloten, vroeger het eigendom van roofridders, nu meestal ruïnes, verschenen en verdwenen voor onze oogen. De meest bekende zijn wel de ruïne Stolzenfels en de ruïne Maus.

Zoo stoomden wij al meer en meer in Zuidelijke richting, spoorden langs Bingen en kwamen om ongeveer half vijf in Mainz.

De hitte was toen op zijn grootst, verscheiden fleschjes spuitwater hadden wij al op en [7] nog was onze dorst groot. Ten einde raad besloten wij in de restauratiezaal wat te gaan gebruiken. Ik was nog de eenige, die wat at, de anderen konden vanwege de warmte onmogelijk iets eten. Onder het eten kwamen wij even op adem, toen wij vlak achter Mainz een 5 à 6 minuten onder den grond reden.

Bij Mainz gingen wij over den Rhijn en gedurende de eerst volgende 10 dagen hebben wij hem niet weergezien.

In Karlsruhe moesten wij trachten om in den wagen naar Baden-Baden te komen. Gelukkig herhaalde zich hetzelfde gevalletje als bij Keulen. Wij kwamen in een coupé, die door reizigers, die in Karlsruhe waren uitgestapt, verlaten was. Bij het overstappen had ik mijn pet laten liggen, en wendde ik mij tot den conducteur. Zoogauw niet het Deutsch woord voor pet kunnende vinden, riep ik telkens, wissen Sie auch wo mein Kepse ist, terwijl ik herhaaldelijk naar mijn hoofd wees. Ik moet toen wel een heel mal figuur hebben geslagen, want mijn broer, die een beetje wagenziek was, kon niet nalaten te lachen, toen hij [8] mij daar zo zag staan gesticuleeren. Na Karlsruhe moesten wij nog een uur sporen. Vlak voor Baden-Baden ligt het station Oos, een belangrijk spoorweg-centrum. Wij konden al de bergen, die Baden-Baden insluiten, zien liggen. Hoog boven allen stak de Mercur uit.³⁹ Zoo kwamen wij dan om ongeveer 7 uur in Baden-Baden aan.

Het eerste, wat ons nu stond te doen was een hôtel opzoeken. Ons was al van verschillende kanten het Französischen Hof gerecommandeerd, als zijnde niet duur, zeer goed en prachtig gelegen. Daarheen wendden wij ons dus het eerst en waren zoo gelukkig, 3 mooie kamers in bovengenoemd hôtel te krijgen. Allereerst moesten wij ons eens even verfrisschen, want wij waren zwart van de stof in den trein. Daarna dronken wij een heerlijk kopje thee in den *garten* van het hôtel. Vlak beneden ons stroomde het riviértje de Oos⁴⁰ met veel geraas. Door zoo kalm te zitten werden wij geheel andere menschen. Mijn broer was niet meer wagenziek en Vader, die bij aankomst hoofdpijn had, [9] voelde die verdwijnen. Nu gingen wij het Kurhaus bekijken. Eerst kwamen wij voorbij verscheidene hotels, het eene al mooier dan het andere. Zoo vonden wij wel het prachtigste Hotel d'Angleterre, hotel de Russie, hotel de l'Europe enz. enz. Hierna zagen wij het Kurhaus voor ons liggen, waar een buitenconcert werd gegeven. Ik weet nog heel goed welk een overweldigenden indruk dit prachtige

36 Een vesting uit de tiende eeuw. Begin negentiende eeuw herbouwd.

37 Een 14 meter hoog koperkleurig standbeeld uit 1897 van keizer Wilhelm I (1859-1941) stond op een 18 meter hoge halfronde piédestal.

38 Gelegen op een hoogte van 330 meter.

39 De *Mercur* of *Grosse Staufen* is met 669 meter hoogte de hoogste berg in de omgeving.

40 De Oosbach.

gebouw op ons maakte.⁴¹ Wij konden er maar niet genoeg van krijgen. Verder bekeken wij dien avond nog het Opëra-gebouw, waarin elken avond wordt gespeeld. Maar veel tijd om te kijken was er dien avond niet, wij zouden vroeg naar kooi gaan en daarbij kwam nog, dat wij nog niet gesoupeerd hadden. Dit deden wij dan ook, zoo gauw wij maar weer in het hotel kwamen, 's avonds om half elf. Wij bespraken nog even wat wij den volgenden dag zouden doen en toen gingen wij naar bed. Zoo ongeveer was het verloop van den eersten dag van de reis naar Baden-Baden.

[10] Den volgenden morgen waren wij al vroeg uit de veeren. Wij ontbeten eerst in den binnenhof van ons hotel en gingen toen op weg om het Kurhaus eens wat beter te bekijken.

Vooreerst kwamen wij langs de magnifieke Trinkhalle, die met vele prachtige muurschilderijen, allemaal legenden voorstellende is versierd.⁴² Zooveel mogelijk is hier gezorgd voor het gerief van de badgasten. Allerlei geneeskrachtige wateren zijn hier te krijgen terwijl er zelf ook een bron in de Trinkhalle uitkomt. De Trinkhalle ligt vlak bij het Kurhaus en zodoende waren wij al gauw in den grooten tuin van het Kurhaus verzeild geraakt. Vader wilde als medicus een vrijkaart voor de geheele familie hebben en ging daaromtrent eens informeerden, terwijl wij de prachtig uitgestalde winkels gingen bekijken. Het één was daar al mooier dan het ander, maar alles was peperduur. Zoo hebben wij daar horloges gezien van 800 - 1000 mark, zoo enorm klein, dat je haast niet kunt zien, dat het een horloge is. Vader kwam al gauw met een blij gezicht [11] met de vrijkaart terug en toen gingen wij de Lichtenthaler Allée⁴³ een eindje opwandelen. Die Allée is een ideal van een wandeling, alles is schaduw, terwijl ruiters en fietsers en auto's je niet kunnen hinderen. Overal langs den weg staan banken, waarvan dan ook druk gebruik wordt gemaakt. Voor fietsers is een aparte weg, zoo ook voor ruiters. Tegen 12 uur keerden wij in ons hôtél terug, om eens de krant in te zien of wat ansichten naar Holland heen te sturen.

Om klokslag één uur begon table d'hôte, dat om 2 uur ongeveer was afgelopen. Het eten was er uitstekend, en alles ging er ontzettend geregeld toe. De eetzaal was prachtig versierd, terwijl er voor gezorgd werd dat alle naties een beetje bij elkander kwamen te zitten. Aan tafel hoorden wij dan ook alle talen spreken, Duitsch, Hollandsch, Fransch, Spaansch enz.

Des middags zouden wij een rijtoer doen. Ons werd aangeraden om een rijtoer naar het alte Schloss te maken. De rijtuigen zijn daar al zeer gemakkelijk te krijgen.

[12] Door de geheele stad rijden die huurrijtuigen op en af. Elk rijtuig is met 2 paarden bespannen en genummerd, terwijl er ook in elke wagen een tarief ligt. Daarop worden den badgasten verschillende routes aanbevolen, terwijl van elke route de kosten zijn aangegeven. Zoo reden wij dan dien Dinsdagmiddag naar het alte Schloss. De weg was mooi en steil, en duurde ongeveer 1 uur. Bij het alte Schloss stegen wij uit en gingen daar iets gebruiken. Wij tweeën jongens moesten er iets meer van weten en zoo klauterden wij de Felsen op, die niet zonder inspanning werden bereikt. Maar eindelijk waren wij er dan toch. Vanaf den bovensten top van den berg hadden wij een prachtig gezicht op den omtrek.⁴⁴

Het opklauteren was moeilijk geweest, maar het afstijgen was nog lastiger. Wij kwamen dan ook vreeslijk vermoeid en hevig transpireerende bij de onzen terug. Na een beetje uitgerust te hebben gingen wij den slottoren op, 92 trappen liefst. Van hieruit ook hadden wij een prachtig vergezicht op [13] Baden-Baden en omstreken.⁴⁵ Toen wij weer beneden kwamen, was het tijd om weer in het rijtuig te kruipen. Voor de achterwielen werden houten klossen gelegd waardoor het rijtuig niet zoo snel ging, wat ook niet aan te raden is met die steile wegen. Wij kwamen voorbij de Engels- und Teufelskanzel. Bij de laatste zijn wij even uitgestapt, om den steen te zien, die daar ter eere van

41 In 1821 in de Kurhaus-bouwstijl gebouwd: een symetrisch wit gebouw in classicistische stijl met de kenmerkende Korintische zuilen. Het gebouw werd tussen 1854 en 1923 vergroot.

42 De fresco's in de in 1842 gebouwde *Trinkhalle* zijn van Götzenberger en stellen veertien sagen uit het Zwartewoud voor.

43 De Lichtentaler Allee was de mooiste promenade van Baden-Baden, circa 1700 aangelegd als eikenallee langs het riviértje de Oosbach. In de negentiende eeuw het trefpunt van de *chique du monde*.

44 Het *Altes Schloss*, ook de berggruïne *Hohenbaden* genoemd, ligt op een hoogte van 403 meter. Vandaaruit kan men nog iets hoger gaan tot op het Belfort Ebersteinburg, van waaruit de uitlopers van het Zwartewoud te zien zijn.

45 Het platform van de toren lag op een hoogte van 471 meter.

Kaiser Wilhelm I, tijdens zijn laatste bezoek aldaar is aangebracht. Om 6 uur ongeveer waren wij weer thuis, net de goede tijd om thee te drinken. Dit deden wij altijd in den Garten. Ook zaten wij vaak in den Lesezimmer, waar couranten van alle landen ter lezing lagen. Om 7 uur soupeerden wij altijd. Wij kregen dan een menu van vier gerechten, waaruit elk dan één van mocht kiezen.

Na het souper gingen wij naar het Kurhaus, en dit hebben wij niet alleen den eersten avond, maar alle avonden gedaan. Er was altijd concert, van 8 - 11 uur.

[14] Dit concert werd gegeven door een orkest, uit 52 man bestaande. Onder de tonen van de mooie muziek wandelden wij 's avonds heen en weer of gingen ook wel zitten op de gemakkelijke veerstoeltjes. Dan keken wij naar alle menschen die voorbij wandelden, naar de prachtige costumes enz. Na afloop van de muziek gingen wij naar huis. Wat was ons die eerste dag in Baden gauw voorbij gegaan. Wij zeiden even aan den portier, dat hij ons den volgenden dag vroeg zou roepen en toen kropen wij allemaal weg onder de dekens. Wij hebben over het algemeen goed geslapen in Baden-Baden. Van muggen of zoo iets hadden wij in ons hôtél helemaal geen last. Maar in den Kurgarten wisten we ons 's avonds niet te bergen voor de muggen. Dat was in één woord verschrikkelijk. Des nachts kwam er nog wel eens een onweertje opzetten, maar als wij dan den volgenden dag ontwaakten, was alles weer kurkdroog. Alleen de Oos, die dan verbazend gezwollen was, gaf dan te kennen, dat er veel regen was gevallen.

[15] De 2de morgen van ons bezoek aldaar zou bestemd worden om een ritje naar de Geroldsauer Wasserfall te maken. Eerst reden wij door de heerlijke Lichtenthaler allée, waarbij wij voorbij een merkwaardige boom toerden. In dezen boom namelijk bleef de kogel zitten, die op het lichaam van Kaiser Wilhelm I gemunt was. De moordenaar miste zijn doel, de kogel vloog langs den keizer in dezen boom. Door netwerk omgeven vindt hij nog altijd veel bekijks.

De Geroldsauer Wasserfall ligt ongeveer één uur rijdens van Baden-Baden af. De streek, waarin deze val ligt is even woest als prachtig. Hoewel de val op zich zelf niet veel te beteekenen heeft, trekt hij toch altijd veel toeschouwers. Dichtbij den waterval ligt een restaurant, uit boomen van het Schwarzwald opgetrokken.

Wij gebruikten er niets, maar reden dadelijk denzelfden weg naar huis terug. Op onze rijtoer konden wij veel van de verwoesting bemerken die door de storm van voor 14 dagen geleden⁴⁶ onder de boomen was aangericht.

[16] Als rietjes waren de dikke en grootste boomen geknakt en ontworteld. Deze boomen werden dadelijk opgeruimd en voor zaaghout bestemd. Wij lieten ons in den Stadsgarten afzetten, hetwelk zich aldaar bevindt [en dronken] een lekker kopje koffie. Wat ons daar zoo vooral opviel was, dat er daar zooveel vinken vrij rondvlogen. Daar waren zij net zoo talrijk als bij ons de musschen. Na daar een uurtje gezeten te hebben, keerden wij weer naar ons hôtél terug.

De middag werd besteed om eens een kijkje in de stad zelf te nemen. Baden-Baden is niet groot, telt ongeveer 16000 zielen, waarvan het meerendeel Katholiek is.

Het aantal badgasten is echter veel grooter, en telt gemiddeld 45000. Dit aantal wordt echter bij de wedrennen, die elk jaar in het laatst van Augustus worden gehouden, belangrijk overschreden. Voor de badgasten wordt dan ook in Baden-Baden zeer veel gedaan en niet zoozeer voor de inwoners. Baden-Baden [17] moet dan ook zijne reputatie, als zijnde één van de beste badplaatsen ter wereld hoog houden. In het algemeen zijn de straten mooi geplaveid en aan weerskanten of van groote hôtels, of van prachtige winkels voorzien. Wij zagen het groote Friederichs bad en het Louise-bad⁴⁷, het eerste voor mannen, het tweede voor vrouwen.

Toen wij des avonds in het hôtél terug kwamen, waren er in den loop van den middag 3 Hollandsche dames in ons hôtél aangekomen. Dit waren de dames van Waveren met een zekere juffrouw. Wij maakten er dadelijk kennis mee en als zeer bereisde dames hadden zij ons veel te vertellen. Ons is echter gebleken, dat bij meerdere kennismaking men niet meer dat rustige over zich heeft dan wel het geval is, wanneer men geheel onafhankelijk in het hôtél leeft. Ook troffen wij in ons hotel een familie Uitenboogaart en een familie de Ronde. Vooral in de laatste dagen waren wij hier zeer [18] intiem mee.

46 Er staat: gelegen.

47 Het Augusta-Bad.

Natuurlijk gingen wij dien avond weer naar het Kurhaus heen en gingen naar de muziek luisteren. Dien avond viel dan ook niets noemenswaardig voor. Op de gewone tijd gingen wij naar bed.

Den volgenden dag, Donderdag waren wij van plan geweest om eens een kijkje te nemen in Triberg. Dit stadje, dat met de Schwarzwaldbahn in 2 uur is te bereiken is beroemd om zijn prachtige omgeving en om zijn mooie waterval. Maar het weer liet zich dien dag niet erg mooi aanzien, het regende wel niet, maar de lucht was toch bewolkt. Wij stelden dus het tochtje tot den volgenden dag uit. Het was maar gelukkig ook, want toen de familie Uitenboogaart, die dien dag naar Triberg trok, ons 's avonds bij hare terugkeer iets over hare wederwaardigheden vertelde, bleek het, dat zij den geheelen dag niets als regen had gehad. Wat waren wij blij, dat wij dien dag niet gegaan waren, want toen wij den volgenden dag naar Triberg trokken, hadden [19] wij aldaar het mooiste weer, terwijl het in Baden-Baden dien dag onweerde.

Dien Donderdag morgen bekeken wij het Kurhaus eens van binnen. Juist was er schilderijen-tentoonstelling. Het eerste, wat wij zagen, was de prachtige balzaal. Aan weerszijden ziet men de mooiste wandschilderingen, terwijl overal portretten van beroemde musici hangen. Verder zagen wij een spiegelzaal, waarvan de lijsten uit bloemen bestonden. Een zaal had de wanden versierd met de prachtigste gobelins, die wel schatten en schatten zullen gekost hebben.⁴⁸ Eindelijk kwamen wij bij de 2 zalen, waarin de schilderijen-tentoonstelling gehouden werd. Wij zagen nimmer zulke mooie schilderijen in zoo'n klein bestek. Wij bleven er een half uur en gingen toen naar ons hôtel terug, daar de morgen al aardig opgeschoten was.

Die middag werd bestemd, om een tochtje naar het Jagdschloss⁴⁹ te maken. Daar aangekomen, gingen wij zitten aan een tafeltje en aten met smaak de heerlijke ker[20]sen, die daar te krijgen waren. Een ding was jammer, en dat was, dat de muggen ons vreeslijk plaagden. In het teruggaan kwamen wij voorbij de Waldzee. Dit is een meertje, dat temidden van de bosschen ligt. Dien dag echter was het water zeer troebel, tengevolge van de vele regen, die er de vorige nacht was gevallen. Ook kwamen wij voorbij die Griechische Kapelle.⁵⁰ Later hebben wij deze zelf bezichtigd en zal ik er een beetje meer van vertellen. Onder de terugrit bemerkten wij, dat Vader zijne parapluie op het Jagdschloss had laten liggen.

Dit was mij ineens een consternatie. Maar tot ons zelven gekomen dachten wij eraan, dat ons hotel een telefoon had en het Jagdschloss ook, zoodat wij, wanneer wij weer in ons hôtel aankwamen, even zouden telefoneren. Dit gebeurde ook en een uurtje daarna had Vader zijn paraplu alweer.

Dien avond was er prachtig concert van de militairen uit Straatsburg. Het was dien avond dan ook stampvol in het Kurhaus. Zelden hebben wij mooiere muziek gehoord.

[21] Den volgende dag, Vrijdag, zouden wij een uitstapje naar Triberg maken, een plaatsje, dat midden in het Schwarzwald ligt en dat van Baden-Baden uit per spoor in 2 uur is te bereiken. Om 9 uur gingen wij al weg. In Oos, het centrum van de spoorwegen in die streek, moesten wij overstappen. Nu begon pas de mooie tocht door de Schwarzwald-baan. Van de trein uit hadden wij de prachtigste vergezichten.

Dat die aanleg van die Schwarzwald-baan enorm veel heeft gekost, bewijst wel het aantal tunnels, dat wij in dat kleine eindje doorkwamen, namelijk 25. Dit is het werk geweest van den Duitschen ingenieur Gerwig, voor wien in Triberg een gedenkteeken is opgericht. Onder de reis hadden wij nog een vermakelijk toneeltje. In Offenburg zoo dachten wij, zou er een Aussichtswagen achter aan den trein vastgekoppeld worden, en wij besloten om van Offenburg uit, in die Aussichtswagen te gaan zitten. Te dien einde namen wij al in den trein van den conducteur, die in Offenbach de trein zou [22] verlaten 5 bijzondere plaatskaarten van 3 Mark het stuk. Wel wat duur maar wij hadden het er wel voor over. Hoe groot was echter onze bevreemding, toen wij in Offenburg vernamen, dat onze trein geen Aussichtswagen zou krijgen. De conducteur was weg, die wou voor ons even de kaarten koopen. Hij zelf schrikte er ook van op, toen wij hem vertelden, wat het geval was. Zoo gauw als hij loopen kon wisselde hij de kaarten weer in, en net toen de trein weg ging, bracht hij ons het geld weer. Toen

48 De zuidelijke vleugel van het *Kurhaus* met de concert- en theaterzalen werden tussen 1912 en 1917 vernieuwd.

49 Het *Jagdhaus* op 241 meter hoogte.

50 De *Griechische Kapelle*, uit 1863-1866.

Vader hem een fooi wilde geven, wou de arme kerel het eerst nog niet aannemen, maar toen Vader aanhield, streek hij toch het geld maar op. Verdere ongelukken kwamen niet voor, behalve dat het weinig gescheeld [had], of mijn broer had voor altijd een van zijne vingers moeten missen.

Om 11 uur kwamen wij in Triberg aan, en ons eerste werk was, om naar de waterval te wandelen. Dit deden wij in ongeveer 20 minuten.

De omtrek is ontzettend woest. De grootste blok[23]ken graniet liggen wanorderlijk door elkaar. Tusschen deze blokken door stroomt het water in woeste vaart. De waterval is 167 Meter hoog, welke hoogte echter over 7 cascaden is verdeeld. Over elke cascade is een brug geslagen. Van die bruggen af kan men het prachtige schouwspel in zijn geheel bewonderen. Langs de waterval loopt een klein rots-pad naar boven, tot het hoogste punt van de val. Daar staat het gebouw, dat dient voor de electrische verlichting van de val.⁵¹ Als men op het hoogste bruggetje staande naar beneden kijkt, ziet men niets dan schuim. Wat zal het dan een prachtig gezicht zijn, als de waterval bengaalsch verlicht wordt. Dit was juist den vorigen dag gebeurd. Toen wij de waterval in al zijn pracht hadden bekeken, keken wij naar een hôtél uit, waar wij zouden eten. Gelukkig lag er een hôtél nabij de waterval, namelijk het Schwarzwald-hôtél. Gedurende onze geheele reis hebben wij niet zoo slecht gegeten als hier, en dan nog wel voor 4 mark. Aan table d'hôte troffen wij ook nog een paar kennissen. Het waren drie dames, die naast [24] ons zaten aan table d'hôte. Al dadelijk bleek ons, dat zij Hollanders waren, en toen wij met hen kennis maakten, zagen wij dat wij met tamelijk goede kennissen te doen hadden. Den vorigen dag hadden zij mijn Oom Jan van der Loeff nog in den trein gesproken. Zij waren ook van plan om naar Baden-Baden te gaan. Werkelijk hebben wij ze dan ook nog één van de laatste dagen in de badstad gezien. Het is wel opvallend, dat men haast overal bekenden aantreft.

Na den eten namen wij een pousse-café⁵² en toen gingen wij maar weer naar den waterval heen. Wij zetten ons op een bank neer en genoten veel van de prachtige natuur, die in Triberg veel woester is dan in de omgeving van Baden-Baden. Onze bekenden kwamen ons nog even voorbij, ze waren van plan een mooie wandeling te maken. Eindelijk werd het onze tijd om weer naar het station te gaan. Onderweg kochten wij nog een paar ansichten, die 's avonds in het Hôtél werden beschreven. De terugreis van Triberg naar Baden-Baden was al even mooi als de [25] heenreis, behalve dat het weer langzamerhand wat slechter werd. De lucht werd betrokken en het weerlichtte af en toe. Hoe dichter bij Baden-Baden hoe leelijker weer.

Toen wij thuis kwamen, vernamen wij, dat het daar dien middag flink had geonweerd, terwijl wij toch in Triberg niet den minsten last van het weer hadden gehad. Alweer boften wij. Dien avond bleef de familie thuis. Voor het concert was het weer dan ook te koel.

Den volgende Zaterdagmorgen maakten wij weer eens een wandeling, het beste wat men in Baden-Baden doen kan. Natuurlijk weer de Lichtenthaler-Allée. Wij zetten ons dan maar ergens neer en praatten dan over de wijze, hoe wij terug zouden reizen, of keken naar het tennissen of naar het visschen van forellen in de O[o]s.

Terug gingen wij de stad door en bedachten al vast een paar cadeautjes, die wij mee zouden nemen. Iets noemenswaardigs hebben wij dien Zaterdagmorgen niet [26] gezien.

Des middags wilden wij weer eens op de ouderwetsche manier een rijtoertje maken. Eerst naar het Neue Schloss⁵³, eene bezitting van den Groothertog van Baden. Wij stapten daar uit en gingen den mooien tuin in. Daar maakten een paar Hollanders er ons op attent dat de 2^e tuin, hoewel niet open, toch voor het publiek was opengesteld. De tuin, aangelegd in den stijl, die in den tijd van Lodewijk den Veertienden in zwang was, daarbij mooi gelegen, maakte op ons een prachtigen indruk.

Hierna ging ons ritje naar de Waldsee, vandaar uit zouden wij dan naar huis loopen, tengevolge van de vele regen was het water nog tamelijk troebel, maar toch vonden wij dit een van de mooiste plekjes in den omtrek van Baden-Baden. Nu wandelden wij naar de Russische kapel.⁵⁴ Deze bezichtigden wij

51 De waterval van Triberg werd in de zomer dagelijks van 21 tot 22 uur verlicht. Af en toe verlichtte men de waterval met Bengaals licht.

52 Een pousse-café: een glaasje likeur of cognac na de koffie.

53 Het *Neues Schloss*, in 1479 in renaissance-stijl gebouwd door de markgraaf van Baden en meerdere malen ver- en herbouwd.

54 De Russische kapel met een blauwe koepel lag aan de Lichtentalerstraat.

ook, maar wij vonden deze kapel toch bij lange na niet zoo mooi als de Grieksche kapel⁵⁵ in Wiesbaden, welke wij 5 jaar geleden hebben gezien. Na een aardig wandelingetje gemaakt te hebben, kwamen [27] wij wel wat vermoeid, maar heel voldaan in ons hotel weer aan.

Ook dien avond gingen wij weer naar het Kurhaus, nu niet alleen om de mooie muziek aan te hooren, maar ook om eens een Duitsch bal bij te wonen. Zelf dansten wij niet mee, onze toiletten waren dan ook niet bepaald voor een bal geschikt. Aan mooie toiletjes was daar geen gebrek.

Den volgenden dag was het Zondag - Het plan van de terugreis werd eerst onder handen genomen; vastgesteld werd, dat wij Dinsdagmorgen zouden vertrekken. Een nacht zouden wij dan in Mainz en een nacht in Keulen doorbrengen. Dien Zondag was de tafel bijzonder groot, het hôtel begon zoo langzamerhand vol te worden. Het begon er nu pas recht gezellig te worden.

'S middags maakten wij nog een rijtoertje, de laatste rijtoer helaas, maar wij moesten zorgen, dat wij voor den regen thuis kwamen.

Nog eens voor de sekuriteit werd het reisplan nagezien, en toen wij des avonds naar boven gingen, gingen wij naar bed met de [28] gedachte, dat de laatste dag van ons verblijf in Baden-Baden was aangebroken.

De morgen van den volgenden dag werd besteed om cadeau's te koopen. Nog eens voor het laatst bekeken wij de mooie winkels. Vader en ik gingen ook nog even de Katholieke kerk⁵⁶ zien, maar hier vonden wij niet heel veel aan.

Bij onze terugkeer in het hotel begon de kofferdruckte. Eindelijk waren ze gepakt.

Dien middag ping-pongden wij voor de variatie. Op aandringen van de familie de Ronde had de hotelhouder zoo'n spel gekocht en hiermee amuseerden wij ons een beetje gedurende dien middag. Om 4 uur gingen wij naar Sorrento toe om daar thee te gaan drinken. Het is een soort restaurant en ligt aan de Lichtenthaler Allée tegenover de tennisvelden. De pret was echter niet van langen duur, het begon ineens hard te regenen. Zoo hard als wij konden liepen wij naar huis toe. Doornat kwamen wij in ons hotel. Even ons verkleed en toen dronken wij voor de laatste keer thee in den Garten van ons [29] hôtel. Het was er zeer druk geworden, eerst nu pas begon de rechte gezelligheid er te heerschen. Om 7 uur, bij ons Abendessen, hadden wij nog niet zoo'n drukte gezien, het aantal gasten leek wel verdubbeld. Na het eten werd het reisplan nog eens nagezien en gewijzigd, een paar informaties werden nog gewonnen bij den portier omtrent hôtels enz. Om negen uur gingen wij allen nog "ijs" eten in een banketwinkel in onze buurt en toen gingen wij al gauw naar bed, om den volgenden morgen zoo frisch mogelijk de terugreis te aanvaarden.

Dinsdagmorgen om zeven uur waren wij al beneden. Onze koffers zouden door een bediende naar het station worden gebracht, daar hadden wij dus niets mee te maken. Voor het laatst zagen wij de kellners, die ons altijd bediend [hadden]. Nog even een paar fooien gegeven, den h telhouder "adieu" toegeroepen, en toen gingen wij naar het station heen. Om half negen zagen wij Baden voor onze oogen verdwijnen.

[30] Wij zouden dien dag naar Heidelberg gaan. Het weer was niet erg warm, het regende constant door, maar daar konden wij nu eenmaal niets aan doen. Wij hadden de koffers weer bij ons. In Oos moesten wij over stappen. Nog even, toen wij van Oos in de richting Karlsruhe spoorden konden wij de hoogste toppen van het Schwarzwald zien, nog een blauwe nevel over de grootsche bosschen en toen - was het uit.

Wij spoorden ineens lijnrecht door naar Heidelberg. Daar gaven wij onze koffers aan het Gep ck-bureau af, gingen dadelijk in een tram zitten en kwamen op die manier, na een toertje dwars door Heidelberg te hebben gedaan, bij den Zahnradbahn. Wij gingen naar boven en wandelden naar het Alte-Schloss, dat wij zouden bezichtigen. Maar eerst moest de inwendige mensch versterkt worden. Hiervoor vonden wij een zeer geschikt restaurant, waar, zooals wij konden opmerken, veel partijen en concerten werden gegeven. Wij aten hier heerlijk, flinke, degelijke kost. [31] Hierna gingen wij een bezoek brengen aan de prachtige Anlagen, in de onmiddellijke nabijheid van het Slot. Van hieraf hadden wij het mooiste vergezicht, dat wij gedurende onze reis hebben gehad. Het was jammer, dat de lucht een beetje nevelig was, maar toch gaven al die steden, de groote bergen in het verschiep, het

55 De Griekse kapel was in 1855 gebouwd als mausoleum voor de eerste echtgenote van hertog Adolf van Nassau, de Russische prinses Elisabeth Mich ilovna (?-1845). De kapel had vijf vergulde koepels.

56 De kerk, een gotisch gebouw, was sedert 1453 een stiftskerk.

prachtige Neckerdal met de stad Heidelberg een magnifiquen indruk. Op dit punt staat het standbeeld van den Duitschen dichter Scheffel.⁵⁷ Nu bezochten wij het alte Schloss, een ruïne van een kasteel, dateerende uit den tijd van Karel den Grooten, in 1672 door de Franschen verwoest en nu gedeeltelijk gerestaureerd.⁵⁸ Wij liepen door de zware poort, die duidelijk te zien gaf, wat de oude vuurwapenen al vermochten. Met nog eenige heeren en dames werden wij door een daarvoor aangesteld persoon door het groote Slot geleid.

Allereerst kwamen wij in de groote wapenzaal, die tenminste daar vroeger voor [32] gediend heeft. Verschillende beroemde personen uit de oudheid waren hier gebeeldhouwd, maar duidelijk was te merken, dat de Franschen ook dit gedeelte van het slot niet vergeten hadden. Alle verschillende gedeelten van het kasteel, hoe zij eruit zagen, waar ze voor dienden, enz. zou ik niet meer kunnen noemen. Maar het groote vat en het kleine vat, in verhouding tot het groote maar zoo klein, hadden voor ons nog de grootste aantrekkelijkheid. Hoeveel Liter het groote vat zou kunnen bergen, weet ik niet te zeggen, maar er kunnen 20 personen met gemak op dansen.⁵⁹ Dicht bij het groote vat staat het standbeeld van eenen nar uit de oudheid, die daarom beroemd is geworden, omdat hij elken dag zijn dorst met 16 - 20 flesschen wijn placht te stillen.⁶⁰

Verder zagen wij de bakkerij; de kolossale oven, de nieuwere wapenzaal, enz. van het oude kasteel. Ten laatste werden wij nog opmerkzaam gemaakt op een groote steenmassa, die als het ware van het kasteel weggeslingerd is.⁶¹ [33] Dit hebben de Franschen ook op hun geweten, daar zij één vleugel van het kasteel met buskruit de lucht in hebben laten vliegen.

Toen wij alles bezichtigd hadden, keerden wij weer naar ons restaurant terug, haalden de jassen en mantels voor den dag, kochten nog een paar souvenirs en gingen toen met de Zahnradbahn weer naar beneden. Wij wandelden op ons doode gemak de stad door naar de stations. Wat ons opviel waren de heerlijke gezichten van de diverse studenten.⁶² Het leek wel, alsof zij pas van den oorlog waren teruggekeerd. Om 5 uur spoorden wij naar Mainz, over Darmstadt, waar wij overstapten.

Om 7 uur waren wij in Mainz aangeland waar wij het hotel Holländischer Hof kozen, maar waar het ons zeer slecht is bevallen. Het eten was er lang zoo goed niet als in Baden-Baden en daarbij veel duurder. Des avonds maakten wij een rijtoer door de stad. De koetsier liet ons alle merkwaardig-[34]heden van de stad zien; onder anderen de enorme kazerne met zijn twintig duizend man bezetting. Den volgenden morgen om 8 uur zouden wij met de Rijnboot onze reis verder voortzetten. Het weer was niet mooi, het waaide erg. Toch was de Rijntocht prachtig. De zich telkens veranderende oever, de schilderachtige wijnbergen met hunne oude kasteelen, de Lorelei, het Niederwald-denkmal, dat alles maakte op ons een grootschen indruk. Wij aten ook aan boord, daar wij in Bonn, waar wij de boot verlaten zouden, dadelijk den trein naar Keulen zouden nemen. Dit deden wij ook, om vijf uur waren wij in Bonn en om 7 uur zaten wij een lekker kopje thee te drinken in het Dom-hotel. Des avonds gingen wij met de electrische tram naar het theater, waar wij een zeer interessant tooneelstuk zagen opvoeren.

[35] De volgende morgen, het was de laatste dag van onze reis, werd bestemd om cadeautjes te koopen in de prachtige Keulsche winkels. Wij zagen den Dom, deden nog een ritje met de electrische tram door de stad en aten in het station. Om twee uur gingen wij full-speed naar ons land terug. In Arnhem overgestapt en om 8 uur waren wij goed en wel weer thuis, waar wij al onze kennissen in goeden welstand aantreffen.

Onze reis liet aan logies, consumptie enz. niets te wenschen over. De manier van reizen was echter soms zeer hinderlijk. Om op de groote stations telkens met zulke zware koffers te loopen was alles behalve prettig. Ik hoop dan ook, dat, in geval dat wij weer zo'n reis mogen meemaken, dat veranderd wordt. Toch hebben wij allen, groot en klein, veel van deze reis genoten, veel schoons gezien en wat

57 Het standbeeld van de dichter Jos. Vikt. Scheffel (1826-1886) was in 1891 opgericht.

58 De bouw van het Heidelbergerslot begon in de veertiende eeuw en werd in 1632 beëindigd. In 1689 werd het slot door de Fransen verwoest.

59 Het eind achttiende eeuwse wijnavat, met een inhoud van 2.200 hectoliter, droeg een estrade die voor spel en dans te gebruiken was.

60 Het symbool van de beschermers van de *Weinseligkeit* is de dwerg Perkeo, beroemd om de verbluffende hoeveelheid drank die hij innam. Een houten beeldje van de dwerg herinnerd aan deze Heidelberge folklore.

61 De Kruittoren werd in 1693 met explosieven door de Fransen verwoest. De stukken liggen nog in het rond.

62 De universiteit van Heidelberg werd in 1386 opgericht en in 1804 heropgericht.

het voornaamste is, prettige, ja heerlijke dagen gehad.

[36] Het werd ons altijd zoo gemakkelijk mogelijk gemaakt, in die dagen werd ons niets geweigerd, van alles hebben wij meegemaakt. Daarom heeft ons die reis zooveel goed gedaan.

In de hoop, dat deze reisbeschrijving U allen, die deze reis hebben meegemaakt; aangename herinneringen moge wekken,

teeken ik mij

B. v. Delden.

Index

- Alexisbad 9, 20, 21, 22
 Alexisbron 22
 Alster, de 11
 Altenau 33
 Altenburg, Groothertog van 12
 Altenrode 30
 Altona 10, 11
 Amstel, de. Stoomboot 10
 Amsterdam 7, 9, 10
 Anhalt-Bernburg, Hertog van 22, 23
 Annadal 15
 Drachen-schlucht 15
 Appenrode 19
 Arnhem 39, 43, 47, 49, 56
 Velperweg 43
 Asseburg, familie Von der 23
 Auerberg, de 20
 Baden-Baden (Baden) 7, 48-56
 Altes Schloss (alte Schloss) 51
 Augusta-Bad 52
 Ebersteinburg, Belfort 51
 Engelskanzel 51
 Französischen Hof 50
 Friederichs-Bad 52
 Griechische Kapelle [bij Baden-Baden] 53
 Hohenbaden. Bergruïne 51
 Hotel d'Angleterre 50
 Hotel de l'Europe 50
 Hotel de Russie 50
 Jagdschloss [bij Baden-Baden] 53
 Kurgarten (tuin) 51-53
 Kurhaus 50-52, 54
 Lichtenthaler Allée
 (Lichtentalerstraat) 51, 52, 54, 55
 Louise-Bad 52
 Neues Schloss (Neue Schloss)
 [bij Baden-Baden] 54
 Opera (Opëra-gebouw) 51
 Russische kapel, de 54
 Sorrento. Restaurant 55
 Stadsgarten 52
 Teufelskanzel 51
 Trinkhalle 51
 Baden, Groothertog van 54
 Baden, Markgraaf van 54
 Ballenstedt 9, 22, 23, 26
 Groote Logement, het 23
 Residentieslot 23
 Ballenstedter terras 23
 Barbis 18
 Baumann's höhle. Grot 27
 Bernburg 23
 Baedeker, Karl 7
 Bertus 49
 Bieberich 45
 Bielshöhle. Grot 27, 28
 Bingen 39, 45, 50
 Blankenburg 9, 26, 27
 Weissen Adler. Hotel 27
 Blankenere bergen (Blankenezer
 heuvelenry) 10, 11
 Blankenese (Blankeneze) 9, 11
 Blechhütte 26
 Bloksberg, de 32
 Bode, de 22, 24-26, 28
 Bodekessel, de 25
 Bodethal (Bodedal) 9, 25, 26, 27, 30
 Bonn 45, 50, 56
 Booth's garten 11
 Braunschweig (Brunswijk,
 Brunswyk) 9, 36
 Domkerk 36
 Gewandhaus 36
 Hertogelijk Paleis 36
 Markt 36
 Martins Kerk 36
 Raadhuis 36
 Waterloo zuil 36
 Zum blauen Engel. Hotel 36
 Brocken, de. Berg 18, 20, 28-30, 32, 33, 36, 37
 Brockenfeldt, het 33
 Turfhuis, het. Logement 33
 Brockenhaus. Logement 32
 Bülow, Van. Oberforstmeister 25
 Bülowshöhe 25
 Burgberg, de 36
 Clausthal 9, 33, 35
 Concordia-toren 46
 Cornehl's, heer C.A.F. 13
 Cuxhaven 10
 Darmstadt 41, 56
 Daussenau 46
 Delden, B. van 49, 56
 ----, Bethje (zuster) 46
 ---- (echtgenote) 49
 ----, familie Van 7, 47
 ---- & C°. Firma van 37
 ----, J. van (oom) 9, 37
 ----, J.B. van (Vader) 49, 50, 53, 54, 55
 ----, Mattheus van 7
 ----, Maurits van (Broeder) 10
 ----, P. (broer) 49, 50, 54
 Denemarken 11
 Deutz 39
 Deventer (Daventria) 7, 37, 39, 42, 47
 Dieren 49
 Drachenfels, de 50
 Drübeck 30
 Duisburg 39, 49
 Duitsland (Deutschland) 7, 10, 19, 36, 43
 Duivelskanzel, de 32
 Dumm kühlen thal 29
 Düsseldorf 49
 Eckartshöhe 25
 Efeld 19
 Ehrenbreitstein. Vesting 50
 Eichenforst, de 19
 Einhornloch. Grot 18
 Eisenach 9, 14, 15
 Halber Mond, de. Hotel 14
 Eisenkwelle, de 35
 Elbe, de 10, 11, 12
 Elisabeth Michaelowna. Russische
 prinses 42, 55
 Elriek 19
 Emmerich (Emmerik) 39, 49
 Ems 39, 46, 47
 Hotel Braunschweiger Hoff 46, 47
 Hotel de Flandre 46
 Pension Stadt Antwerpen 46
 Schweizer haus. Restaurant 46
 Engeland 13
 Enschede 49
 Eppstein 44
 Europa 11
 Falkenstein 45
 Hotel zum Falken 22
 Falkenstein, de (berg) 22, 45
 Falkenstein (ruïne) 20, 21, 23, 45
 Feldberg (de Groote Feldberg)
 39, 44, 45
 Fischbach 44
 Frankfurt (Frankfort) 39, 41-45
 Bavaria. Bierhuis 43
 Bockenheimerstraat 43
 Gerlach-Zomertheater 43
 Götheplatz 44
 Gutleutstrasse 43
 Hotel de l'Europe 44
 Hotel Schwan 43
 Schillersplatz 43
 Seil 43
 Steinweg 43
 Theater, het 43
 Theaterplatz 43
 Zoölogischen tuin 43
 Frauenstein. Ruïne 18
 Freisdorf 39
 Frenswegen. Klooster 37
 Fuldadal (Füldadal) 16
 Carls-Aue, de 16

- Genève 42
 Griekse Kerk 42
 Georgshöhe 23
 Gernrode 9, 23, 29
 Geroldsauer Wasserfall 52
 Gerolstein 40
 Gerwig. Ingenieur 53
 Gieseke (Giesecke), heer A. 22, 23
 Godefroy, heer 11
 Goslar 9, 34, 35
 Kaiserworth (Kaisersworth). Logement 35
 Markt 35
 Rathhaus 35
 Richer Thurm 35
 Sint-Annakapel 35
 Zuringer Thurm 35
 Göttingen (Gottingen) 9, 17, 20
 Hotel zur Krone 17
 Wilhelm'splatz 17
 Götzenberger. Schilder 51
 Graauwbunderland 29
 Grosse Staufen, de 50
 Hallerstadt 23
 Hamburg (stad) 7, 9, 11, 12
 Alster arcade 11
 Alsterhöhe 11
 Alte Jungfernstieg (oude Jungfernstieg) 11
 Amtmanshöhe 11
 Binnen-Alster 11
 Botanische tuin 11
 Buiten-Alster (Aussen-Alster, Ausser-Alster) 11
 Conventgarten. Restaurant 11
 Dammthorwall 11
 Elbhöhe 11
 Jungfernstieg 11
 Lombardbrug 11
 Neue Jungfernstieg (nieuwe Jungfernstieg) 11
 Neue Wall 11
 Petrie- en Nicolai Kerk 11
 Saas-Sonzi. Restaurant 11
 Schwiegerstraat 11
 Sint-Catharina begraafplaats 11
 Sint-Michaels begraafplaats 11
 Sint-Pauli begraafplaats 11
 Streitshotel 11
 Teufelsbrug 11
 Wilhemselder. Restaurant 12
 Hannover (Hanover) 9, 12, 13, 36, 41
 Hotel de Russie 12, 13, 37
 Koninklyk paleis 36, 37
- vervolg Hannover*
 Odeon. Theater 13
 Waterloo zuil, de 12
 Zilverkamer, de 36
 Harburg 10, 12
 Harz (Harzgebergte) 7, 8, 9, 14, 16-20, 22-24, 26, 27, 30-32, 34, 36, 37
 Ober Harz 9, 17, 18, 20, 23, 33-37
 Unter Harz 20, 23, 27, 33
 Harzburg (neustadt-Harzburg) 35
 Harzburg. Ruïne 36
 Harzgerode 20
 Hasserode 29
 Markt 30
 Zum goldenen Hirsch. Logement 30
 Hattersheim 42, 43, 44
 Hauzberg, de 18
 Heidelberg 55, 56
 Alte-Schloss 55, 56
 Heklenberg 23
 Zum Neuen Waldkaler. Hotel 24
 Herkules. Standbeeld 13
 Herrenhausen (Hernhauzen). Paleis 12, 13
 Berg-garten 13
 Herzberg 17, 18
 Hessen-Cassel 41
 Hexentanzplatz (Hexendansplaats), de 24, 25
 Hexenwaschbekken, het 32
 Hieben's zitse, de 35
 Hochheim 42
 Höchst 45
 Hofheim 39, 42, 44
 Hofheimer Wasserheilanstalt 42
 Hotel Krone 42
 Witte Kapel, de 42
 Hohenfelde 11
 Hohenstein, de 18
 Hohensteiner bergketen 18
 Holland 9, 28, 36, 46, 47, 51
 Holzemme, de 29
 Holzemmer vallen, de 31, 32
 Houck, Hein (Neef) 7, 9
 Hubenberg, de 23
 Hubertusbad 25, 27
 Hüttenrode 27
 Hüttenwerk-Mägdensprung 22
 Ilse, de 22, 30, 31
 Ilsedal 30
- Ilsenburg 9, 30, 31
 Hotel de Rothe Forellen 30
 Zum Deutschen Hoff. Logement 30
 Ilsenburger. Kasteel 31
 Ilstein, de 30, 31
 Ilsenwasserfällen (Ilsefall, Ilsefallen), de 31, 32
 Innenst-wasser-anstadt 11
 Iquatz Witzkonski, heer 12
 Jena 22
 Jong, De. Kapitein 10
 Jozeph's-höhe 19, 20
 Chaussée-haus, het. Herberg 20
 Jozeph'sstein, de 35
 Jungfernbrücke 24
 Kammerberger-Mühle, de 40
 Karel de Grote (Karel den Grooten). Rooms keizer 56
 Karlsruhe 49, 50, 55
 Kassel (Cassel) 9, 12, 13, 14, 16, 17
 Bellevuestraat 16
 Empereur Romain, Hôtel de l' (Zum Römischen Kaiser) 16
 Felzen kelder, de 16
 Friedrichsplatz 16
 Friedrichspoort, de 16
 Hedwigstrasse 16
 Karlsaue. Park 17
 Kattenburg. Paleis 16
 Keurvorstelijk paleis (Kurfürstliches Palais) 16, 17
 Königsplatz 16
 Königsstrasse 16
 Museum 17
 Neue Wasserfall 17
 Sint-Martinskerk 17
 Kastel 42, 44, 45
 Keulen 39, 45-47, 49, 50, 55, 56
 Dom 49, 56
 Dom-hotel 56
 Zum Schwan. Hotel 39
 Kisten-Ecke, de 35
 Klopstock, Friedrich Gottlieb. Dichter 11
 Koblenz (Coblenz) 39, 45, 47, 50
 Hotel Zum Riesen 46
 Kaiser Wilhelm-denkmal 50
 Kochbrunnen, de 41
 Königstein (Königstein). Dorp 39, 44, 45
 Hotel Löwe of Post 45
 Königstein. Fort 44, 45

- Kronenberg, H.G. Procureur 7, 39
 Lachenhauser 43
 Lahn, de 46
 Lahntal (Lahnthal) 46
 Langen-Schwalbach 41
 Langenseifen (Langenzeifen) 40
 Lauenberg
 Ober-Lauenberg 23
 Untern Lauenberg 23
 Lauterberg 9, 18
 Zur Krone. Logement 18
 Lauxbrug 40
 Leipzig 7
 Lessing, Gotthold Ephraim.
 Schrijver 36
 Limburg a/d Lahn (Limburg) 41
 Lingen 37
 Lodewijk XIV. Koning van
 Frankrijk 54
 Loeff, Jan van der (Oom) 54
 Lorch 39
 Lorelei, de 56
 Lorelei-Felsen, de 50
 Lorbacherthal 43, 44
 Luther, Maarten 14, 19, 23
 Maagdenburg 20
 Mädgendsprung (Magdesprung,
 Mädgendsprung) 9, 21, 22
 Mädgetrappe, de 22
 Main, de 42-44
 Mainz 39, 41, 42, 44, 45, 50, 55,
 56
 Dom 44
 Hotel de Hollande 45
 Hotel Holländischer Hof 56
 Marienthal (Mariendal) 14, 16
 Phantairie, de. Uitspanning 16
 Maus. Ruïne 50
 Meiseburg. Jachtslot 22
 Meisedorf 23
 Mercur, de 50
 Michael. Russische prins 42
 Miller, C. Gids 11
 Minden 37
 Monaco 42
 Montbrillant. Lustslot 12
 Mooshütte. Paviljoen 46
 Mozes 42
 Mühlheim 39
 Münden (Munden) 13, 17
 Napoleon Bonaparte. Keizer van
 Frankrijk 17
 Nassau 39, 46
 Nassau. Logement 46
 Schweizerhaus 46
 Nassau. Kasteel 46
 Nassau, Adolf Wilhelm August
 Karl Friedrich hertog van 42,
 55
 Nassau, Graven van 41
 Nassau, Hertog van 41
 Neckerdal 56
 Nederland (vaderland) 11, 36
 Neroberg, de 42
 Russisch-Griekse Kapel, de 42
 Neuhoﬀ 18Neustadt 18, 19, 36
 Lindenhoff. Logement 36
 Nicolaas I. Tsaar van Rusland 42
 Niederwald-denkmal 50, 56
 Nienstede 11
 Noordzee 9Nordhausen
 (Nordhauzen) 14, 19
 Nordheim 17
 Nordhorn 9, 37
 Belle-vue. Logement 37
 Nuxey 18
 Oberhausen 49
 Ocker 34, 35, 36
 Logement de Kroon 35
 Ocker, de 35, 36
 Ockerthal (Okertal, Öckerthal) 9,
 34, 35
 Oder, de 18
 Oderdal 18
 Königshütte. IJzergieterij 18
 Offenbach 39, 43, 53
 Hotel Stadt-Cassel 43
 Offenburg 53
 Oldenzaal 18
 Olier, de 33
 Oos 50, 53, 55
 Oosbach, de (Oos) 50, 51, 52, 54
 Oosterdoksluis, de 10
 Ootmarsum (Ootmerssum) 18
 Osternhagen 18
 Ottensen (Ortensen) 11
 Osterode (Österode) 9, 17, 18
 Oynhausen 37
 Pampus 10
 Parijs (Paris) 7, 49
 Perkeo. Dwerg 56
 Pfeifer. Uitbater 40
 Platte, de. Jachtslot 41
 Pochwerk. Fabriek 20
 Porta-Westphalica 37
 Pruisen 46
 Quedlinburg 23
 Rainville's garten 11
 Regenstern (Regenstein,
 Reinstein), de 26, 27
 Remagen 42
 Apolinariskerk 42
 Rohenkerbrug, de 35
 Rome 15
 Ronde, familie De 52, 55
 Rosstrappe (Rorztrappe), de 9,
 24, 25
 Rothenburgsort 11
 Rübeland 9, 25, 27, 28
 Marmormühle, de 28
 Zum goldnen Löwen. Hotel 27
 Rijn (Rhijn, Rhyn), de 39, 40,
 44, 45, 46, 49, 50
 Rijnstreek, de 7
 Sachsa 18
 Saksen-Meilingen, Adelaïde van.
 Koningin van Hannover 13
 Sauer, (echtgenote) 14
 ----, familie 14, 16
 ----, heer G.W. 14
 ---- (zoontje) 14
 Schalloch, het 25
 Scharfenstein, de 35
 Scharzfeld 17, 18
 Neue Hoﬀ. Restaurant 18
 Scharzfels. Kasteel 18
 Scheffel, Jos. Vikt. Dichter 56
 Schlangenbad 39, 41
 Hotel Victoria 41
 Schleswig-Holstein 41
 Schneeloch, het 32
 Schneidhain 44
 Schwalbach 39, 40
 Hotel Wagner 40
 Schwarzebach, de 43, 44
 Schwarzwald 51, 52, 53, 55
 Schwarzwaldbahn, de 52, 53
 Selke, de 20, 22
 Selkedal 20, 21, 22, 23, 30
 Siberië (Siberie) 33
 Sint-Georg (George, voorstad)
 11
 Sint-Pauli (voorstad) 11
 Soden 39, 45
 Stein, Baron Von 46
 Steinerne Rinne, de 28, 29
 Steinkirche. Grot 18
 Stolberg 9, 20
 Stolberg, graaf van 19, 20
 ----, familie Van 19
 Stolzenfels. Ruïne 50
 Strasberg 20
 Straatsburg 53
 Stroink, nicht 46
 Studentenklippe, de 34, 35
 Stuttgart 50
 Süderode 23
 Sülerberg, de 11
 Swygman, heer 13
 ---- (echtgenote) 13

Tannhäuser (Tannhauser). Opera 43
 Tanzplatz, de 24
 Taunus (Taunusgebergte) 7, 38, 39, 42, 43, 44
 Terschelling 10
 Tettenborn 18
 Teufelsbrücke, de 25
 Teufels-Mauer, de 26
 Thale 26
 Timmenrode 26
 Triberg 53
 Schwarzwald-hôtel 54
 Thüringerwald (Thuringer Wald, Thüringer bergen) 14, 15, 18, 20
 Tyra, de 20
 Uitenboogaart, familie 52, 53
 Veldman. Logementhouder 37
 Victor-Friedrich's hütte.
 Zilversmelterijen 20
 Viève's-höhe, la 24
 Vlie, het 10
 Vuinst, Mejuffrouw 49

Wagner, Wilhelm Richard.
 Componist 43
 Waldzee 53, 54
 Walkenried (Walkenreed) 9, 18
 Zum goldenen Löwe. Logement 19
 Walkenried (Walkenreed).
 Klooster 19
 Wallersheim 42
 Walpurgis 32
 Waming, Toos den 49
 Wartburg, de. Burcht 14, 15
 Waveren, dames Van 52
 Weimar 20
 Werna 19
 Wernigerode 9, 28, 29, 30
 Wernigeroder kasteel (Schloss) 29, 30
 Wesel (Wezel) 49
 Weser (Wezer), de 13, 37
 Wiesbaden 39, 41, 42, 55
 Grieksche kapel 55
 Hotel Einhorn 41

Vervolg Wiesbaden
 Kurhaus (Curhaus) 41
 Sint-Bonifatiuskerk 42
 Wiesenthal 45
 Wilhelm, de. Salonboot 45
 Wilhelm I. Keizer van Duitsland 50, 52
 Wilhelmshöhe. Kasteel 9, 13, 14
 Herkules. Standbeeld 13, 14
 Löwenburg (Löwenberg) 13, 14
 Octogon, het 14
 Wilhelmus Höhe. Restaurant 14
 Willem IV Hendrik. Koning van Hannover 13
 Wilnis 49
 Wisper, de 39
 Wisperthal 39, 40
 Witzkonski, heer Iquatz 12
 Würzburg 45
 IJszee (Yszee) 33
 Zellerfeld 33
 Zuiderzee 9
 Zwartewoud *zie* Schwarzwald.

Eerder is in deze serie verschenen:

1	DIERBARE LAURA
Brieven van Rudolf Sandberg 1823 – 1830	14.-
2	HOOGH WEL GEBOREN HEER EN NEEF
Brieven van de patriot Adolf Warner van Pallandt tot Zuthem 1782 – 1787	8.-
3	NAAR PARIJS
Een reisverslag van enige Zwolse heren naar de Franse hoofdstad in 1777	7.⁵⁰
4	LIEVE NAATJE
Brieven van Elsje Feith aan Naatje Siertsema, en andere familieleden	8.⁵⁰
5	EENE REYSE NA VLAANDEREN EN BRABAND
Een reisverslag van Lambertus Nilant uit 1768	8.⁵⁰
6	AEN ALLE VRINDEN MET RESPECT
Correspondentie van familie Nilant 1698 - 1762	9.-
7	VAN FOLIO TOT DUODECIMO
Negen particuliere Zwolse bibliotheken	10.-
8	VERLOREN HUISELIJK GELUK
Gedichten en overpeinzingen 1795 - 1817	7.⁵⁰
9	BANKROET
De ondergang van Johan Willem Simon baron van Haersolte 1810	17.⁵⁰
10	GELIEVE HET DAER HEEN TE DIRIGEREN...
De brieven van Willem V aan Arend Sloet tot Tweenijhuizen 1771 - 1785	9.-
11	ALLER TREFFENDST EN STOUT
De huwelijksreis van J.C. baron van Haersolte naar Duitsland, Zwitserland en Italië in 1837	6.-
12	BROEDER IN APOLLO
Brieven en alba amicorum van Zwolse dichters 1800 - 1840	12.-
13	EEN GROTE TOUR
Hendrick Jordens in Engeland, Frankrijk, Zwitserland en Duitsland 1684 - 1685	10.-
14	LEVENSBERICHT
De autobiografie van J.F. Serrurier 1771 - 1844	11.-

15 EEN HELE COURANT		
De correspondentie van de familie Bangeman 1804 - 1881		11.-
16 REISEBOEK		
Vijftien reisverslagen van de jonge graaf van Rechteren Limpurg 1804 - 1813		8.-
17 DE GEWIGTIGSTE GEBEURTENISSEN		
Het studentendagboek van Adolph F.L. graaf van Rechteren Limpurg 1814-1817		12.-
18 OVER GROTE KEIEN NAAR PARIJS		
De huwelijksreis van graaf van Rechteren Limpurg 1824		7.-
19 LIEVE PAPA!		
Brieven van W.B Blijdenstein, bankier te Londen aan B.W. Blijdenstein,
bankier te Amsterdam 1895-1907		14.-
20 AANGENAME RENCONTRES		
Drie reisherinneringen aan de Rijn 1821, 1840 en 1865		8.-
21 PERROKIETEN EN PAPAGAYEN, PAPAIJERS EN PISANGS		
Een reis om de wereld 1824 - 1826		7.-
22 SCHOUWSPLEN		
Een reis naar de Middellandse Zee 1834		8.-
23 HET ANKER WORDT GELIGT		
Brieven vanuit de hele wereld van J.C. baron van Haersolte 1824 - 1834		14.-
24 HERINNERINGEN AAN DUITSLAND		
Harzgebergte 1856, Taunusgebergte 1872, Baden-Baden 1902	Digitale uitgave	5.-

O V E R I J S S E L S E H A N D S C H R I F T E N

Te bestellen bij Streng, Woesterweg 5, 8162 RW EPE
T 0578 614388 **M** jcstreng@planet.nl **W** strenghansenpublicaties